

Ural dağlarının batısı gelişmiş karayolu ve demiryolu ağına sahiptir. Toplam demiryolu ağı 150.000 kilometreye yakın olmakla birlikte bunun 86.000 kilometresi halkın kullanımına açıktır; gerisi genelde sanayi bölgeleri arasında mal ve malzeme iletişimini sağlayan hatlardan meydana gelmektedir. Karayolu ağına uzunluğu ise 916.000 kilometredir ve bunun 553.000 kilometresi Avrupa kesimindedir. Toplam uzunluğu 89.000 km. dolayında olan kara içi su yollarından özellikle ülkenin doğu yarısında faydalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Erol Tümerterkin, *Sanayi Coğrafyası*, İstanbul 1969, s. 286; W. Kingkade, *International Brief Population Trends: Russia*, Washington 1997; S. V. Nikitina, *Population Decline and Population Ageing in the Russian Federation*, New York 2000; *Restructuring and Privatizing the Coal Industries in Central and Eastern Europe and the CIS* (World Energy Council: WEC), London 2000; V. Stolbovoi – I. McCallum, *Land Resources of Russia* (CD-ROM), Laxenburg 2002 (International Institute for Applied Systems Analysis and the Russian Academy of Science); V. Zorin, "Some Aspects of Implementing State Nationalities Policy in Light of 2002 All-Russian Population Census Results", *The Russian in the Mirror of Statistics: The All-Russian Population Census 2002*, s. 229-234 (<http://www.perepis2002.ru/ct/doc/symposium_eng.doc>, 03.07.2007); D. E. Powell, "Social Problems in Russia", *Current History*, XCII, Philadelphia 1993, s. 325-330; P. Burns, "Tourism in Russia: Background and Structure", *Tourism Management*, XIX/6, Oxford 1998, s. 555-565; E. Martinot, "Energy Efficiency and Renewable Energy in Russia", *Energy Policy*, XXVI/11, Oxford 1998, s. 905-915; P. B. Maurseth, "Divergence and Dispersion in the Russian Economy", *Europe-Asia Studies*, LV/8, London 2003, s. 1165-1185; T. Nefedova – A. Treivish, "Differential Urbanisation in Russia", *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, XCIV/1, Madlen 2003, s. 75-88; B. W. Ickes – G. Ofer, "The Political Economy of Structural Change in Russia", *European Journal of Political Economy*, XXII/2, Amsterdam 2006, s. 409-434; S. Filatov – R. Lunkin, "Statistics About Religiousness in Russia: The Magic of Figures and Ambiguous Reality", *Social Sciences*, XXXVII/1, Minneapolis 2006, s. 96-109; V. Milov, "Can Russia Become an Energy Superpower?", *a.e.*, XXXVIII/1 (2007), s. 23-32; V. I. Danilov-Danil'yan, "Water as a Strategic Factor of Economic Development in Russia", *Herald of the Russian Academy of Sciences*, LXXVII/1, Moscow 2007, s. 1-6; R. V. Kamelin, "The Flora of Russia Project (Russian Federation)", *a.e.*, LXXVII/1 (2007), s. 22-26; S. Tarkhov, "Population", *Land Resources of Russia*, The International Institute for Applied Systems Analysis. Laxenburg (<http://www.iiasa.ac.at/Research/FOR/russia_cd/pop_des.htm>, 25.06.2007); a.mlf., "Transportation", *a.e.* (aynı adreste); Fao, "Russian Federation", *FAO Statistical Yearbook* (<www.fao.org/ES/ESS/yearbook/vol_1_2/pdf/Russian-Federation.pdf>, Rome 2007); SR, Information and Publishing Center «Statistics of Russia» (<<http://www.infostat.ru>>, 03.07.2007).

SEDAT AVCİ

II. TARİH

Bugünkü Rusya'nın yer aldığı coğrafya da içine alan Doğu Avrupa'nın ilk devirleri (m.ö. VIII.-m.s. VII. yüzyıllar) oldukça karanlıktır. Kuzey Karadeniz kıyılarının belirli noktalarında yerleşmiş Yunan ticaret kolonileriyle beraber bunlara komşu olan Rus-Ukrayna step bölgelerinde yaşayan İskitler ve daha sonra Sarmatlar tarihi sahnenin başlıca aktörleri olmuştur. Kuzeybatıdan gelen Doğu Germen kavimlerinden Gotlar, Asya kırsalından akan Alan, Roxalar, Hun, Avar, Slav, Bulgar, Magyar (Macar), Peçenek, Kuman ve Tatar gibi kavimlerin gelip geçtiği ve yerleşimlerle birbirine karıştıkları bölgenin özellikle İskitler'e dair olmak üzere nakledilen bazı bilgileri tarih kayıtları arasında yer edinebilmiştir. Gotlar'ın Karadeniz'in kuzey bölgelerindeki yayılmaları ve Slavlar'ın kuzeybatı, kuzey ve kuzeydoğu istikametindeki göçleri zamanla bölgedeki Asya step halklarının önüne geçmiştir. Milâdî takvimin başlangıç senelerinde Slavlar, Karpatlar ve Orta Dinyeper'den Vistül bölgesine kaymaya başlamışlar, IV ve V. yüzyıllarda ana yerleşim bölgelerini İlimensee'den (Novgorod) Yukarı Volga bölgesine taşımışlardır. Avarlar'ın önünden kaçmaları sebebiyle VI. yüzyılda Güney Avrupa büyük ölçüde Slav ağırlıklı bir yapıya dönüşmüştür. İlk devirler sona erdiğinde tarihsel oluşum daha açık bir şekilde takip edilir hale gelmiştir (*Handbuch der Geschichte Russlands*, I, 122, 198).

IX. yüzyılda kökenleri tartışmalı olmakla beraber genelde İskandinavlı Normanlar olduğu kabul edilen ve kendilerini Rus (Ruce) diye adlandıran Varegler'den (Kuzeyliler) Rurik'in (ö. 879) kurduğu hânedanın idaresi altında ortaya çıkan ve 1237-1240 yılları arasındaki Moğol akınları sonucu yıkılan Kiyef Devleti zamanında Doğu Slav tarihi için önemli adımlar atılmıştır. İki asırlık bir zaman dilimi içinde Slav halkı arasında eriyen Varegler'le beraber Rus tanımlaması da giderek yönetici sınıftan halka intikal edip yaygınlaşmıştır. İster Büyük Ruslar veya Beyaz Ruslar, ister Ukrayna bağlamında olsun çağdaş anlama yakın bir ulusal kimlik tanımlaması olarak Rus ve Rus toprakları kavramının belirginleşmesi ve Ortodoks kilisesinin önderliğinde dinî kimliğin yerleşmesi Kiyef döneminin en önemli neticelerinden biri olmuştur ve bundan dolayı Kiyef "Rus şehirlerinin anası" olarak anılmıştır.

945'te ölen Kiyef (Kiev) Knezi İgor'un dul eşi Olga'nın İstanbul'u ziyaret etmesi (957) ve burada vaftiz edilerek Ortodoks olması

(bu söylem yaygın olmakla beraber Helena ismiyle vaftiz edilmesi muhtemelen Kiyef'te daha önceleri gerçekleşmiştir), kendisini "Regine Russorum" olarak tanıyan Bizans'ın siyasal ve dinî üstünlüğüne teslim olma amacını taşımadığı, 959'da Frank Hükümdarı Büyük Otto'ya başvurarak din adamlarının gönderilmesini istemiş olmasıyla sabittir (*a.g.e.*, I, 292-293). Özellikle üst tabakada yayılarak oldukça yavaş gelişen Katolik ve Ortodoks öğretilerinin yanında hüküm süren pagan inançların hâkimiyeti daha uzun zamanlar devam etmiş olmakla beraber Hristiyanlığın bu coğrafyada yayılmaya başlaması Doğu Avrupa'nın şekillenmesi açısından tarihi bir önem taşır. Hristiyanlık içindeki mezhep ayrımı ve zıddiyetinin henüz o kadar keskin ve şiddetli olmadığı bu dönemlerde Roma veya Konstantinopol istikametinde olsun Hristiyanlığa geçme, kabul edilmenin ve yardım görmenin ön şartını teşkil etmekteydi. Müslüman-Tatar dünyasının yanı başında ve tehdidi altında böyle bir tercih kaçınılmaz görünüyordu. Buna rağmen Olga'nın halefi Svyatoslav pagan olarak kalmış ve Slav kabilelerini bir araya getirmeyi başarmış olarak Volga Bulgarları'nı ve Hazarlar'ı yenmiş, Peçenekler'le savaşırken ölmüştür (972). Küçük oğlu Vladimir'in Ortodoksluğa geçmesi (987) ve Bizans imparatorunun kızıyla evlenmesi Kiyef halkının zorla Hristiyanlığa geçişini temin etmiş olsa da taşrada direnmenin kırılması yine de uzun yıllar almıştır. Neticede, Ortodoks kilisesinin din kültürü içinde kendi özünü birleştirerek yeni bir kalıba dökülen bir Rus dünyasının doğması na giden yol açılmış bulunuyordu.

Kiyef döneminin daha sonraki yılları iç karışıklıklar ve iktidar mücadeleleriyle geçti. XIII. yüzyılda başlayan Tatar / Moğol akınları sonunda Güney Rusya, Moğol imparatorluğu'na katıldı (1224). Novgorod hariç Kuzey Rusya'nın da zaptedilmesi Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu Batu Han zamanında (1227-1256) gerçekleşti ve Kiyef ele geçirilerek yağmalandı (Aralık 1240). Böylece Rusya, Altın Orda Hanlığı'nın denetimine girdi. Han tarafından onaylanan knezler ağır bir vergi ödemek zorunda kaldılar. 1260'ta Novgorod da aynı âkıbete uğradı. XIV. yüzyılda Beyaz Rusya ve Kiyef dahil olmak üzere Ukrayna Litvanya'nın, Galıçya Polonya'nın hâkimiyetine girerken Rusya'nın geri kalan bölgeleri Tatar-Moğol dünyasının içinde kaldı. Tatar idaresi kendine bağlı knezlikleri iç işlerinde serbest bırakmış, knez seçiminde etkili olmuş ve bunların sadakatlerini temin

için oğullarını rehin olarak hanın sarayında tutmuştur. Dinî açıdan Ortodoks kilisesinin idaresine karışmamış, kilise ve ruhbanın her türlü vergiden muafiyetini temin etmiş, Bahçesaray'da bile bir piskoposluk kurulmasına izin vermiştir. Uzun yıllar devam eden Tatar hâkimiyeti idarî, malî, askerî ve kültürel açıdan Rusya'nın şekillenmesinde önemli etkiler meydana getirmiş olmakla beraber yabancı bir idare olarak algılanmasını önleyememiştir.

Rus tarihinin siyasî merkezi bu arada Moskova'da şekil bulmaya başladı. Burada I. İvan Daniloviç (1325-1341) "büyük knez" unvanını edindi, zamanla diğer Rus knezlikleri de Moskova'ya tâbi olmak mecburiyetinde kaldı. Kiyef'in Tatarlar'ın eline geçmesiyle (1299) kaçmak zorunda kalan metropolitliğin merkez olarak burayı seçmesiyle (1325) Moskova siyasî veçhesi yanında dinî merkez olma hüviyetini de elde etti. Bizans'ın yıkılışı (1453), Avrupa'da Ortodoks halklar içinde gelişen Osmanlı fethatı, kuzeyde Altın Orda Devleti'nin çöküşüyle oluşan Kazan ve Kırım hanlıklarının bölgeyi denetim ve Ruslar'ı baskı altında tutması, buralarda yaşayan Ortodokslar'a iltica edebilecekleri yegâne güç olarak Moskova Devleti'ni bırakmıştı. Moskova aynı zamanda bu bölgede siyasî hürriyetini koruyabilen tek Ortodoks devleti durumundaydı. III. İvan'ın (1462-1505) son Bizans imparatorunun yeğeni Sophia ile (Zoë) yaptığı siyasî evlilikle destek bulan Bizans mirasına sahip çıkma, Bizans saray teşrifatı, çift başlı kartalın devlet mühründe yer alması gibi simgesellikler doğurdu. 1480'de Altın Orda hâkimiyetinden çıkmış olarak önceleri yalnızca küçük devletlere karşı kullanmış olsa da "bütün Ruslar'ın çarı" unvanını aldı. Pskovlu bir rahip olan Philotheos'un İstanbul'un Türkler'in eline geçmesinden sonra Moskova'nın üçüncü Roma olduğuna ve bir dördüncüsünün asla olmayacağına dair ileri sürdüğü, zamanla genel kabul gören görüşü (üç Roma nazariyesi, 1510) İslâm kadar Katolikliği de hedef alan bir düşmanlığın ifadesini taşımaktaydı (Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 139-140). Moskova Knezliği bütün Rus topraklarının bir araya getirilmesi politikasını başarıyla takip etmiş ve XV. yüzyılın ikinci yarısında Tver ve Rjazan (1485), Büyük Novgorod (1478), Pskov (1510) gibi knezlikleri kendi bünyesi içine almıştır. IV. İvan Grozny zamanında (1533-1584) sınırlar Yukarı Volga'dan Beyaz Deniz'e kadar uzanmış, Asya'nın kuzeyinde gelişme imkânı bulmuş ve göze çarpmadan dinî ve kavmî hislerde insicam ve itihât husule getirmiş olan

güçlü bir devlet yapısı oluşturulmuştur. Önceleri Polonya-Litvanya, İsveç ve Alman Şövalyeleri Tarikat Devleti ile başlayan dış ilişkiler giderek Kayser, Danimarka, İngiltere, Venedik, İran ve Osmanlı Devleti'ni de kapsamıştır. Ortodoks dünyası içinde kısa zamanda Bizans'ın siyasî mirasına sahip olmayı başaran Moskova Devleti genişlemek için yönünü Batı'ya çevirmiş, bu istikamette Litvanya ve bununla birliktelik içinde olan Polonya ile uzun mücadelelere girişmek zorunda kalmıştır. Büyük Novgorod Dukalığı'nın ele geçirilmesi neticesinde bunun dahil olduğu Ticaret Şehirleri Birliği (Hanse) vasıtasıyla dünyaya açılan zengin ticarî irtibatlar kurmuş, Kazan (1552) ve Astarhan (1556) hanlıklarını ele geçirmiş, 1582'de Sibirya'nın fethi için ilk adımlar atılmıştır.

İç politikada da önemli yapılanmalara gidilmiş, kanunlar tedvin edilmiş (1497, 1550), kilisede yeni düzenlemeler yapılmış, kutsal takvim ve kilise hukuku yürürlüğe sokulmuştur. Muhtemelen Osmanlı tatbikatından etkilenmiş olarak timar sistemi ihdas edilmiş ve Moskova'nın askerî gücünün çekirdeğini oluşturacak olan askerî hizmet karşılığında toprak dağıtılmıştır (Hösch, s. 86). IV. İvan, özel muhafız kuvveti olarak Strelets (Strelitz) denilen askerî teşkilâta dayanmış, 1565-1572 arasındaki uygulamalarıyla feodal güçleri ezmeye ve Boyarlar'ın kudretini kırmaya çalışmıştır. Bu amaçla ülke topraklarının % 50'sine yakın kısmını doğrudan kendi tasarrufu altına almış, buralarda hiçbir feodal ayrıcalık ve eski kanun ve nizamın tatbikine yer vermemiştir. Bu dönemde sürdürülen savaşlar ve Kırım Tatarları'nın Moskova'yı tahribine kadar varan akınları (1571) ülkeyi büyük ölçüde tüketmiştir. Yine de IV. İvan öldüğünde (1584) Moskova'nın yükselişi tamamlanmış sayılıyordu. Akfî dengesi yerinde olmayan oğlu Feodor'un tahta çıkması (1584-1598) idarenin Tatar asıllı eniştesi Boris Godunov'un elinde kalmasına yol açtı. Feodor'un halefi Dimitri'nin sekiz yaşında Godunov'un nâibliği esnasında öldürülmesi üzerine (1591) Rusya'da Rurik hânedanı sona ermiş oluyordu.

Boris Godunov (1598-1605) tahtı zorla ele geçirmiş bir kişi olarak kabul görmedi ve Boyarlar'ın muhalefetiyle karşılaştı. 1598'de Moskova patrikliği İstanbul'dan ayrı ve müstakil hale getirmesi kendisini meşrulaştırmaya ve kilisenin desteğini kazanmaya yetmedi. Öldürülen küçük çarın adını kullanarak ortaya çıkan Düzmece Dimitri'nin Polonya-Litvanya tarafından desteklenmesi ve bunların 1605'te Moskova'yı

işgalleri üzerine tahta çıkması, Düzmece Dimitri'nin ertesi yıl bir halk ayaklanmasıyla öldürülmesi, Prens Vassilij Şuiskij'in çar olarak ilânı, bunun Polonya tarafından yenilgiye uğratılması ve bir manastıra kapatılması (1610), Rusya'da 1613 yılına kadar devam edecek olan bir kargaşa ve fetret döneminin başlamasına yol açtı. Fetret dönemi toprağa bağlı kölelerin (serf) Kazaklar'la beraber ayaklanması, Polonya'nın Moskova'yı işgali, Boyarlar'ın Polonya Kralı Sigismund'un oğlu Ladislav'ı kral seçmeleri, Polonya kuvvetlerinin halk ayaklanması neticesinde kovulması ve nihayet bütün halk tabakalarının temsilcilerinden oluşan bir meclisin, evlilik yoluyla Rurikler'le akrabalığı bulunan ve henüz on yedi yaşında olan Boyar Michael Fedoroviç Romanov'u çar seçmesiyle sona erdi (1613-1645).

Rusya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkması Romanov hânedanı zamanına (1613-1762) rastlar. Çar Mihail ve Philaret adını alarak Moskova patrikliğini üstlenen (1618) babası Fedor Nikitiç (ö. 1633) Rusya'yı müstereken idare etmişler ve fetret döneminin yaralarını süratle sarmaya çalışmışlardır. Aleksey Mihailoviç zamanında (1745-1776) Batı Avrupa ile olan bağların güçlendirilmesine öncelik verilmiştir. Patrik Nikson'un kilise reformu (1656) huzursuzluk ve bölünmeye yol açmış ve kiliseden ayrılarak tepki gösteren reform karşıtları ağır cezalar verilmek üzere takip edilmiştir. Ukrayna'da Kazaklar'ın ayaklanması sebebiyle gelişen olaylar Rus-Polonya-Osmanlı devletleri arasında ciddi çekişmelere sebep olmuş, Rusya, Kiyef dahil olmak üzere Ukrayna topraklarını ele geçirmiş ve yapılan barış antlaşmasında bu durumu Polonya'ya kabul ettirmiştir (1667, Andrusova barışı). Sibirya'daki ilerlemeler Çin sınırlarına kadar uzanmış, içte sosyal adaletsizlikler yüzünden köylü ayaklanmaları meydana gelmiştir. Don Kazakları'ndan Stenko Rasin önderliğindeki sosyal sefaletten kuvvet bulan ayaklanma (1670-1671) kanlı bir şekilde gelişmiş ve bastırılmıştır. Çar III. Feodor Aleksiyeviç'in (1676-1682) ölümünden sonra aklen zayıf oğlu İvan yerine bunun üvey kardeşi Petro'nun tahta çıkması kararlaştırılmıştır. Ancak İvan'ın ablası Sofya (1682-1689) Strelets askerlerinin yardımıyla nâibe olarak tanınmış, gerçek iktidar ise gözdesi Vasilij Golici'nin elinde kalmıştır. Bu dönemde Rusya, II. Viyana Muhasarası ile başlayan büyük Türk savaşlarına Kutsal İttifak'a dahil olarak katılmıştır (1684). Nihayet Petro, İvan ve Sofya'yı bertaraf ederek iktidarı tek başına ele geçirmiştir (1689).

Çağdaş Osmanlı tarihlerinde "Deli" ve ya "Koca" sıfatlarıyla, genelde ise "Büyük" lakabıyla anılan I. Petro, Rusya'yı imparatorluk aşamasına yükselten ve modern çağlara taşıyan gerçek kurucusu ve yeniden yapılandıracısıdır. Petro tarafından Rusya'da uygulanan reformların birçoğu aslında daha önceki dönemlerde ve XVII. yüzyıl boyunca düşünülmüş veya yürürlüğe konulmuştur. Ancak bunları Petro dönemi uygulamalarından ayıran, özellikle çar tarafından büyük bir enerji ve süreklilikle tatbik edilmesi ve eskinin iptaliyle yeni kurumların oluşmasında olağan dışı köklü ve sert önlemlere gidilmiş olmasıdır. Yaptığı seyahatleri boyunca yurt dışında kendini hemen her konuda yetiştirmeye çalışmış, yabancı uzmanlardan büyük ölçüde istifade etmiştir. Reformları mutlak iktidarı gibi, Moskova'daki tutucu zihniyetlerin ve karşıt hiziplerin silahlı kolu olarak istismar edilen Strelets askerlerinin kanlı bir şekilde imhasıyla başlamıştır. Askerî islahat başlıca hedefi olmuş ve her türlü önlem bu amaca odaklanmış, sonuçta her türlü savaş malzemesinin imalini öngören bir sanayi kurulmuştur. Giderlerin karşılanması için yeni vergiler ihdas edilmiş, eskiler yeniden düzenlenmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Büyük bir ordu ve donanma beslenmesi, uzun yıllar devam eden İsveç savaşları (1700-1721) ve bunun sebep olduğu Türk savaşı sebebiyle 1711'de Prut'ta yaşanan utanç büyük maliyetlere sebebiyet vermiş, devlet gelirlerinin üçte ikisi (1725 yılı hesabıyla 6,5 milyon ruble) savunma harcamalarına ayrılmıştır. Petro, soyluları askerî ve mülkî hizmete zorlayan ve bunların on dört kademe halinde rütbe derecelerini gösteren liste hazırlatmış (1722), devlet kurumlarını yeniden örgütlemiş ve bütün ülke on bir eyalete, elli vilâyete bölünmüş, yüksek bir mahkeme olarak hizmet vermek üzere bir senato açılmıştır (1718). Kilise özel olarak ele alınmış ve çar Kutsal Sinod'un başkanı olarak bizzat kilisenin başına geçmiştir (Sezaropapizm). 1703'te ilk matbaa açılmış, Batı tarzında olmak üzere kılık kıyafet reformu yapılmış ve sertlikle uygulanmıştır.

Karadeniz'e açılmayı başaramamış olmakla beraber yirmi yıldan fazla sürmüş olan İsveç savaşlarını zaferle bitiren Rusya (1721, Nişat / Nystad Antlaşması) Baltık denizinde kesin olarak yerleşti. Sahip olduğu topraklar üzerinde zamanı için büyük bir sayı olan toplam 15,5 milyonluk nüfusa erişti. Küçük Alman prenslikleriyle yapılan evliliklerle akrabalıklar oluşturul-

du. İmparator unvanı bunlar arasında kullanılmaya başlandı, bu sıfat Prusya ve Danimarka tarafından hemen kabul gördü, İsveç (1723), Avusturya (1742), Fransa, İspanya, İngiltere (1745) ve nihayet kalıcı olarak kullanılmak üzere Osmanlı Devleti tarafından resmen tanındı (1774). Petro öldüğünde Rusya'da derin izler bırakan değişiklikler meydana getirilmiş olmakla beraber sosyolojik anlamda radikal bir değişikliğin oluştuğunu ileri sürmek mümkün değildir. Avrupa teknolojisinin uygulanması yanında kültürel sahadaki imtisal, dinî ve mânevî hayatı Batı istikametindeki reformlarla yeniden şekillendirme gayretleri, Rus toplumunda Batıcılar ve Slavcılar olmak üzere iki büyük hizbin oluşmasına yol açmış, Osmanlı yenileşme hareketleriyle önemli paralellikler arzeden bir gelişme göstermiş olarak çağdaşlaşma atılımları ve kavgaları ileriki yıllarda bunlar arasında cereyan ederek sürüp gitmiştir.

Petro sonrası Rusya'sı radikal açılımların törpülendiği ve yer yer iptal edildiği bir devir oldu. I. Katherina'nın kısa süren saltanatında (1725-1727) politikada bir sapma yaşanmamış olsa da II. Petro zamanında (1727-1730) özellikle Boyarlar'ın tesiriyle bazı reformlar durduruldu, başşehir Petersburg'dan tekrar Moskova'ya nakledildi. Anna Ivanovna zamanında (1730-1740) Boyarlar'ın hâkimiyetinin zayıflatılması için mücadele edildi ve bu amaçla Büyük Petro tarafından 1714'te ihdas edilen, İngiltere'de olduğu gibi soyluları atılımcı bir ruha sahip olmaya zorlayan ve Boyar ailelerindeki parçalanmaları önleyerek güçlü kalmalarına yol açan miras hukukundaki (toprak ve unvanın en büyük evlâda kalması) değişiklik yürürlükten kaldırıldı. Ekonomide kötü gidiş ve devlet gelirlerinin yarısını yutan saraydaki israf, 1735-1739 arasında devam eden ve Avusturya'nın da iştirak ettiği Osmanlı savaşını da olumsuz etkilemiş olmakla beraber Rusya savaşın sonlarında Özü'yü zaptetti, Türk kuvvetlerini yenerek Hotin'i ele geçirdi (1 Eylül 1739) ve Boğdan'ı işgal altına aldı. Buraları terketmekle birlikte Belgrad'da yapılan barışı (29 Eylül 1739) Azak'ın yıkılması ve tarafların bölgeden uzak durmasıyla sonuçlandırma başarısını gösterdi. Türk savaşını hezimetle bitiren müttefiki Avusturya'dan çok daha etkin bir şekilde sürdürmüş olan Rusya Balkanlar'da artık Habsburglar karşısına ciddi bir rakip olarak ortaya çıkmaya başladı. Polonya'nın zayıflamasını amaçlayan olumsuz politikalar geliştirdi ve bu devlet üzerinde hâkimiyet kurdu.

Büyük Petro'nun kızı Elizabet döneminde (1741-1762) Finlandiya'dan toprak kazanımına yol açan İsveç savaşı (1741-1743) Rusya'nın kuzeydeki ağırlığını artırdı. Avusturya ile Prusya arasındaki Yediyl savaşlarına (1756-1763) katılımı ise Prusya'yı zor duruma soktu ve Rus kuvvetleri Berlin'i işgal etti (Ekim 1760). İç politikada soyluların imtiyazlarının artırılması özellikle serfler üzerindeki tasarruf haklarında tamamen özgür olmalarına, çiftlik sahiplerinin bunları istediklerinde paralı asker olarak satabilmelerine veya Sibirya'ya sürebilmelerine dair tanınan haklar sosyal yapıdaki dengesizlikleri daha da çoğalttı. Öte yandan 1755'te ilk Rus üniversitesinin Moskova'da üç fakülte halinde (felsefe-hukuk-tıp) açılması ve Petersburg'da bir ilimler akademisinin kurulması (1757) kültürel hayatta bazı önemli gelişmeler olduğunun işaretini vermişti.

Elizabet'in ölümü (1762) üzerine Rus tahtına yeğeni Holstein-Gottorp Dükü III. Petro (Karl Peter Ulrich) çıktı. Böylece Rusya'da Holstein-Gottorp / Romanov hânedanı dönemi (1762-1917) başladı. Büyük Petro'nun kızı Anna ve Holstein-Gottorp Dükü Karl Friedrich'in oğlu olan Petro 1743'te veliaht ilân edildi ve 1745'te kuzeni Anhalt-Zerbsts Prensesi Sophie Friederike Auguste ile (II. Katerina) evlendirildi. Prusya Kralı Büyük Friedrich'e büyük hayranlık duyan III. Petro devam etmekte olan savaşa Prusya için uygun şartlarda bir barış yaparak son verdi. Zayıf bir şahsiyet olarak altı ay kadar tahtta kalabildi, Katerina'nın da içinde bulunduğu bir tertiple devrildi (28 Haziran) ve kendisiyle iş birliği halindeki Orloff kardeşlerden Aleksey tarafından öldürüldü (7 Temmuz 1762). Bu şekilde tahta sahip olan II. Katerina (1762-1796) başlangıçta aslen Alman, Rusça bilmeyen, Ortodoksluğa sonradan girmiş, kocasının öldürülmesinde parmağı olan ve tahtı zorla ele geçiren bir yabancı diye görülmekteydi. Meşrû olmayan bu durumu kendisini faal bir iç ve dış siyaset izlemeye yöneltti. Dış siyasetteki etkinliğini, önce Polonya'ya kendi adayını kral seçtirmek ve nihayet 1772, 1793 ve 1795 bölünmeleriyle bu devleti tamamen ortadan kaldırmak; İsveç'i kesin bir şekilde bertaraf etmek ve zaferle sona erdirdiği iki büyük Türk savaşı neticesinde (1768-1774, 1787-1792) Karadeniz'e tartışmasız bir şekilde açılmak, tarih boyunca tahripkâr akınlarını sineye çekmek zorunda kaldığı Kırım Tatarları'na ölümcül bir darbe vurmak suretiyle topraklarını tamamen ilhak etmek (1783) şeklinde gösterdi. Katolik

Polonya ve müslüman Osmanlı Devleti'ne karşı kazanılan ve özellikle her iki devletin sınırları içinde yaşayan Ortodokslar'ın koruyuculuğunu da sağlayan bu zaferler Rus halkı ve soyluları yanında özellikle Ortodoks kilisesinin coşkunluğuna yol açtı, çarichenin şahsına karşı beslenen her türlü olumsuzluğu ortadan kaldırdı ve tarihe "Büyük" sıfatıyla geçmesini temin etti. Katerina iç politikada kilise ve soylulara dayandı ve bunların imtiyazlarını genişletti, Rus milliyetçiliğine arka çıktı. Ancak Rus köylüsünün içinde bulunduğu mahkûmiyetten kurtarılması için hiçbir şey yapılmadı, bilâkis çıkarılan kanunlarla toprağa bağlı hukuksuz köylülerin sayıları daha da artırıldı ve asiller karşısındaki durumları daha da kötüleşti. Bu yüzden insafsızca bastırılan birçok köylü ayaklanması meydana geldi. Türk savaşı esnasında büyük bir tehlike arzeden İvanoviç Pugaçev isyanı (1773-1775) bunlardan en önemlisidir. II. Katerina, Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etti, Alman dünya-sındaki anlaşmazlıklara arabuluculuk yaptı (1779, Teschen barışı), Amerikan kolonilerinin bağımsızlık savaşı (1776-1783) sebebiyle savaştan tarafların yanlarına çekmek istedikleri bir devlet oldu, denizlerde silâhlı tarafsızlık ilkesini ilân ederek (1780) serbest ticaretin savunuculuğunu üstlendi ve Rusya'yı Avrupa'nın en büyük devleti haline getirdi. Katerina, kendisini Avrupa mahfillerinde "aydınlanmış" bir hükümdar imajıyla satmasını bilmiş ve şahsı için olumlu izlenimler edinilmesini sağlamış olmakla beraber gerçek yüzü her türlü liberal fikirlere karşı çıktığı ve sıkı bir rejimle idare ettiği Rusya'daki sûreti olmuştur.

Sonraki dönemde Rusya, muhafazakâr yapısı içinde özellikle 1789 Fransız İhtilâl'i'ne ve fikriyatına karşı durmaya devam etti ve bu zihniyetiyle eski Avrupa'nın savunucusu kesildi. Napolyon'a karşı sürdürülen savaşlarda (1798-1814) Avrupa'nın Fransız hâkimiyetinden kurtarılmasında maddî ve mânevî büyük kayıplara uğramakla birlikte başlıca etken oldu. Toprak genişlemesi bu dönemlerde de devam etti. İsveç'ten Finlandiya alındı (1809), yeni bir Osmanlı savaşı neticesinde (1806-1812) Besarabya ele geçirildi ve Prut nehri sınır teşkil etti; Kafkaslar'da daha önce ele geçirilen Derbend (1796) ve Bakü'den sonra Gürcistan ve İran'la yapılan savaş sonunda bölgedeki bu devletin elinde tuttuğu yerler alındı. Mistik ve romantik bir yapıya sahip olan I. Aleksander zamanında (1801-1825) Viyana Kongresi ile yeniden düzenlenen Avrupa'da açık bir Rus üstünlüğü

hüküm sürdü ve bu durum 1853 Kırım savaşı, dolayısıyla savaşı sona erdiren 1856 Paris Antlaşması'na kadar devam etti. Çarın Avusturya ve Prusya ile oluşturduğu Kutsal İttifak, muhafazakâr Avrupa'nın meşrû hükümdarlar eliyle idamesini öngörmekteydi. İhtilâl fikirleri ve eylemlerine karşı meşrû hükümdarların dayanışmasını öngören bu sistem, Avrupa'daki 1830 ihtilallerinin bastırılmasında başarılı olunduysa da siyasal ve sosyal çalkantılarını Rusya'da da göstermiş olarak 1848 ihtilalleri karşısında çöktü.

Yunan isyanı sebebiyle hükümdarlar dayanışmasının dışına çıkan bir siyaset izleyen I. Nikola (1825-1855) ayaklanmanın başarı kazanmasında etken oldu. Bu müdahalede Ruslar yalnızca Navarin'de meydana gelen haksız baskına (20 Ekim 1827) katılmakla kalmadılar, bir Türk savaşı da yol açarak Edirne'ye kadar ilerlediler (1829). 1853'te başlayan ve Ortodoks-Katolik imtiyazları maskesi altında aslında Şark'taki siyasî nüfuz mücadelesinden başka bir şey olmayan ve Fransa ile çekişmelere yol açan Mukaddes Makamlar meselesi, bu vesileyle Rusya'nın Avrupa'daki üstünlüğüne son vermeyi de amaçlayan genel bir Avrupa savaşı haline dönüştü. 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşması sadece bu hedefe erişmiş olmakla kalmadı, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa ve Karadeniz istikametlerinde ilerleme yollarını da kapattı.

Büyük savaşın yaralarını sarmaya çalışan Rusya, özellikle içte Batı karşısındaki yenilgi sebebiyle güçlenen Slav tutuculuğu, ekonomik çöküntü ve sosyal huzursuzluklarla uğraşmak zorunda kaldı. 1861'de toprağa bağlı köleliğin ilgası toplumsal barışın bir aracı olarak algılandıysa da beklenen sonucu vermedi. Âzat edilen köleler, eski efendilerinin ücretli serfleri veya göç ettikleri şehirlerdeki sefil işçi kitleleri haline dönüşerek ileriki yılların nihilistleri ve ihtilâlcileri oldular. 1856'dan itibaren Rusya genişleme yönünü Asya'ya çevirmek zorunda kaldı. Sibirya üzerindeki genişlemesi ise zaten XVI. yüzyıldan beri sürmekteydi. 1639'da Büyük Okyanus'a kadar ilerlenmiş, 1640'ta Orta Sibirya Lena nehrine kadar ele geçirilmiş, buralarda Rusya Çin ile karşı karşıya gelmiş ve iki devlet arasındaki ilk çatışmalar yaşanmış, 1689'da yapılan bir antlaşmayla Amur nehri sınır olarak kabul edilmişti. 1648'de Asya ile Amerika arasındaki boğaz keşfedilmiş olmakla beraber araştırmalar özellikle Büyük Petro devrinde devam etmiş, nihayet 1728 yılında buranın iki ayrı kıtayı

ayırarak bir yer olduğu Vitus Bering tarafından kesin biçimde belirlenmişti. 1727'den itibaren Sibirya genelde mücrimlerin ve siyasî suçluların sürüldükleri bir yer olurken 1741'de Çirikov ve Georg Wilhelm Steller Alaska'ya ayak bastı. 1791'den itibaren hiçbir devlete ait olmayan bir bölge olarak Alaska kürk ticareti yapmak üzere imtiyazlandırılan şirketler eliyle zaptedildi. 1799'da Rus-Amerika Kumpanyası kuruldu ve buna Amerikan sahillerinde 57. paralel dairesine kadar inerek ticaret yapma hakkı verildi. Zamanla kıyı bölgesini takiben San Fransisko'ya kadar uzanan ve bütün Alaska'yı içine alan, merkezi Sitka Limanı olan bir Rus-Amerika oluştu. 1804'te Rus kâşif ve tâcirleri Havai adalarına kadar geldiler, 1806'da buradaki mahallî reislerle himaye antlaşmaları yaptılar ve bu konumlarını 1826'ya kadar devam ettirdiler. Kırım savaşının ağır malî yıkıntısı altında kalan Rusya, 1867'de Alaska'yı nakit paraya çevirmek üzere 7.200.000 dolar karşılığında Amerika Birleşik Devletleri'ne satmak zorunda kaldı (Hözlze, s. 84-88, 214-215). 1855'te Japonya ile ilk defa ticaret, Kuril adalarının taksimi ve Sahalin adasının ortak yönetimini öngören bir sınır antlaşması yapıldı. Amur bölgesine doğru ilerleyen Rusya, Çin'le tekrar anlaşmazlığa düştü ve 1858'de yapılan bir antlaşmayla Amur nehrinin sol kıyıları Rusya'ya bırakıldı, Ussuri ve Büyük Okyanus arasındaki bölge de Rusya'ya terk edildi (1860). Rusya burada Vladivostok (Doğu'nun hâkimi) Limanı'nı kurarak hâkimiyet iddiasını açıkça ifade etti.

Aynı tarihlerde Rusya'nın Kafkaslar'daki ilerlemesi de devam etmiştir. İran Azerbaycanı'nın (Revan ve Nahçıvan hanlıkları ve Karabağ) ele geçirilmesi (1828), Revan merkezli bir Ermeni vilâyeti kurulması (1830) ve buraya İran ve Osmanlı topraklarından Ermeni nüfus nakledilmesi, Gürcistan, Çerkezistan ve Dağıstan üzerinde hâkimiyet oluşturulması neticesinde Rusya zaten bu bölgenin hâkim gücü haline gelmiş bulunuyordu. Orta Asya istikametindeki yayılması ve buraları sahiplenmesi devletlerarası hukuku hiçe sayan, kaba bir askerî üstünlükle sergilenen emperyalist bir zihniyette devam etti. Barbarlığın hüküm sürdüğü bölgeye medeniyet getirme iddiasıyla bu tür uygulamalar haklı gösterilmeye çalışıldı (Hösch, s. 280). Böylece Türkistan, Taşkent (1865), Hucend (1866), Semerkant ve Buhara (1868), Hıve (1873), Hokand / Fergana (1876) hanlıklarıyla beraber çok büyük bir müslüman nüfus da Rusya'nın eline geçti. Rus Çarlığı içinde

Kazan'ın sembolü Sümbüke Kulesi (Attila Küntüz fotoğraf arşivi)

Rus milliyetçiliği ve Ortodokslik bir kültür emperyalizmi tahakkümüyle idaresi altına aldığı diğer hristiyan milletler yanında özellikle bu müslüman halklar üzerinde de bütün ağırlığıyla hüküm sürmüş, ekonomik yönden ağır bir şekilde istismar edilmiş, ayrıca bunların dinî ve kültürel gelişmelerini sekteye uğratmış, millî benliklerinin körelmesine yol açmıştır. Müslüman ahaliye getirilen kısırlamalar daha XVI. yüzyıldaki istilâlarla başlamış bulunuyordu. Böylece müslüman ahalinin zanaat sahibi olması önlenmiş, ticaret erbabı kırsal bölgelere yerleşmeye ve ziraatla uğraşmaya zorlanmış, silâh ve hatta bunun gibi kullanılabilecek demir aletler taşımaları bile yasaklanmıştır. Rus idaresine askerî hizmet veren mirzalar içinde pek çoğu Hristiyanlığa geçmiş ve asimile olmuştur. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus hâkimiyeti yerleştikçe mevcut imtiyazların iptali söz konusu edilmiş, müslüman feodal beylerin vefatında vaftiz olmayan akrabalarının mirastan istifade etmeleri önlenmiştir. 1681 ve 1713 tarihli Ukazlar'la büyük toprak sahibi müslümanların hristiyan olmamaları halinde topraklarının müsâdere edileceği ilân edilmiş ve uygulanmıştır. Küçük toprak sahibi müslümanlar genelde dinlerini muhafaza etmiş, ancak bunlar çeşitli hizmetlerle yükümlü tutulmuş, 1718'den itibaren Orta Volga

bölgesindeki ormanlardan donanma için odun kesmekle veya yeni kurulan şehirlerin istihkâmlarının inşasında çalışmak üzere vazifelendirilmiştir. Devlete üstün hizmet ve sadakat göstermiş olan bazı soylu aileler XVIII. yüzyılda da geniş topraklarını koruyabilmiştir. Bununla beraber Volga bölgesindeki verimli topraklar XVI. yüzyılda başlayan Rus kolonizasyonu neticesinde müslümanların elinden alınmıştır. Bunlar verimsiz topraklara yerleştirilmeleri ve ağırlaştırılan vergiler sebebiyle varlıklarını güçlüğüle sürdürebilmişlerdir. Zorla askere alınma ve idarecilerin keyfî uygulama ve para sızdırmaları XVIII. yüzyılda müslümanların doğuya doğru Urallar'a ve güneydoğu steplerine kaçmasına yol açmıştır. Ekonomik zorluklar yanında sürdürülen dinî baskılar da müslümanların hayatını zora sokmaktaydı. Belirli bir zaman için vergiden ve askerlik hizmetinden muafiyet, âdi suçlara af gibi bazı maddî çıkarlar sunarak Hristiyanlığa geçme teşvik edilmekte, ahalisi azalmış olmakla beraber daha önce belirlenmiş olan ağır vergi yükleri geriye kalanlar üzerine yüklenmekteydi. XVIII. yüzyılda zorla hristiyanlaştırma tedbirlerine de tevessül edilmeğe başlanmıştır. 1740'ta Arşevək Luka Kanaşevîç idaresinde Cizvitler örneğindeki gibi sert bir hristiyanlaştırma propagandası sürdüren bir misyonerlik kurumu oluşturulmuştur. Misyonerler yanlarındaki askerî müfrezelerle Orta Volga bölgelerindeki müslüman köylerini gezmekte ve ahalîyi hristiyanlaştırma belgesi imzalamaya zorlamaktaydı. Baskı ve zor kullanımı özellikle mevcut camilerin yıkılması şeklinde ortaya çıkmaktaydı. Bu yıkımlar, buralarda Ruslar ve vaftiz edilmiş Tatarlar'ın da oturması ve bunların müslümanlardan uzak tutulmak istenmesi gibi gerekçelerle mâzur gösterilmek istenmekteydi. Böylece 1742'de Kazan eyaletindeki kayda geçirilmiş 536 caminin 418'i tamamen yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Bir müddet sonra müslümanların taşrada hristiyan bulunmayan köylerde oturması öngörüldü. Bütün bunlara rağmen hristiyanlaştırma daha ziyade müslüman olmayan animist zümreler arasında başarılı olmuştur. Volga bölgesinde Müslümanlığı terkedenlerin oranı % 3 olarak tahmin edilmektedir. XIX. yüzyılda vaftiz edilmiş Tatarlar'ın büyük bir kısmı tekrar eski dinlerine dönmüştür. Zorla hristiyanlaştırma özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında Volga bölgesinin çeşitli yerlerinde huzursuzluklar ve ayaklanmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir. Baskılarla başarı kazanılamayaca-

ğının anlaşılması üzerine 1755'ten sonra genelde zorlayıcı önlemlerden vazgeçilmiş ve yeni camiler yapımına izin verilmiştir. 1763'te zorla hristiyanlaştırma kurumu kapatılmıştır.

II. Katerina zamanında Rusya'da dinlere hoşgörüyle yaklaşılaacağı resmen ilân edildi (1773). Ural bölgesi müslümanlarının yoğun olarak destek verdikleri Pugachev isyanı da (1773-1775) söylem itibarıyla dinî hoşgörü konusunu işlemiş bulunuyordu. Bu gelişmede hristiyanlaştırma faaliyetlerinden olumlu bir sonuç çıkmaması kadar özellikle 1760'lı yıllarda ortaya çıkan müslüman ayaklanmaları da etkili oldu. 1767-1768 arasında Moskova'da toplanan kanunlaştırma komisyonu müslüman delegeler de içermiş ve bunların dile getirdiği bazı şikâyetlerden yola çıkılarak 1773 beyannâmesinin ilânı tahakkuk etmişti. Burada müslümanlara her yerde dinlerini serbestçe ve açıkça yerine getirebilecekleri vaad edilmekteydi. Kırım'ın resmen ele geçirilmesiyle (1783) hristiyan bir hükümdarın idaresindeki bir ülkede yaşamayı dinen uygun görmeyen ve kitlel olarak vatanlarını terkeden Tatarlar'ın bir müddet sonra ekonomik bir gereklilik olarak yerlerinde tutulmak istenmesinin de etkisiyle İslâm karşıtı politikadan tedricen vazgeçilirken bilhassa müslüman din adamlarının devlete ısındırılması hususuna önem verildi. Cami yapımıyla ilgili yasaklamalar XVIII. yüzyılın ortalarından beri gevşetilmeye başlandı. Çariçenin 1767'de Kazan'ı ziyareti münasebetiyle ilk defa müslümanların parasal yardımıyla kâgır bir cami yapımına izin verildi (bugünkü Mercânî Camii). Bu tarihten itibaren Kazan'ın pek çok yerinde kâgır cuma camileri yükselmeye başladı, bunların yanlarına genelde okullar ilâve edildi; böylece müslüman mahallelerinin oluşumu da artık resmiyet kazanmış oluyordu. 1785'te Rus hükûmetinin maliyetini üstlendiği ilk cami ve medrese Orenburg ve Troick'te yapıldı. 1789'da Ufa'da bir müftülük açıldı. Bütün bunlar, hukukî statüde büyük bir değişiklik yapmaksızın din adamları vasıtasıyla müslümanların devletin yanında tutulmak istenmesinden kaynaklanıyordu. 1800'de Kazan'da açılan matbaa ile dinî eserler basılmaya başlandı. *Kuran'dan Seçilmiş Sûreler* ve *İmanın Şartı* ilk basılan eserler arasında yer aldı. Yabancı ve baskıcı bir idare olarak algılanan çarlık rejiminin bütün sıkıntılarına rağmen XIX. yüzyıl boyunca müslümanlar dinî ve kültürel alanlarda gelişme kaydetmeye ve asrın sonunda İslâm âleminin önde gelen aydın-

larını yetiştirmeye muvaffak oldular (Kemper, s. 19-22, 33-45).

Öte yandan özellikle Kırım savaşı yenilgisi sebebiyle Rus milliyetçiliği Slav ittiha-dı (panslavizm) hedefi altında bütün Rus-ya'da güçlenmekteydi. Fransa ve Prusya arasındaki büyük savaş (1870-1871) Rus-ya'ya 1856 Paris Antlaşması'nın kısılcacın-dan kurtulması imkânını verdi ve Karade-niz'i askerî yönden tekrar kullanılabilir hale getirdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Av-rupa'da bozulan kuvvet dengelerinin do-ğal bir sonucu oldu. Balkanlar'da patlayan Sırp, Karadağ ve Bulgar isyanları (1875-1876), dinî dayanışma yanında siyaseten panslavist programı da uygulama aşama-sına soktu ve Rusya bütün Avrupa'nın kar-şı çıkmasına rağmen önce kendi istediği şekilde Ayastefanos'ta ve nihayet Berlin'de yapılan barış antlaşmasıyla (13 Tem-muz 1878) Romanya adıyla ortaya çıkan Tuna prenslikleri dahil olmak üzere bu üç devletin bağımsızlığını sağladı. Besarabya'yı ve Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan ve Ba-tum vilâyetlerini ele geçirmiş olması Rus-ya'nın bu savaştan elde ettiği toprak ka-zancı oldu. Ayastefanos'ta öngörüldüğü üzere Makedonya'yı da içine alarak Ege denizine kadar açılan büyük bir Slav dev-leti planından vazgeçmek zorunda kalma-sı, özellikle barış kongresinin başkanlığını üstlenmiş olan Prens Bismarck ile arası-nın açılmasına yol açtı ve bu gelişme gi-derek Almanya'nın Avusturya-Macaristan ile sıkı bir ittifak içine girmesi sonucunu verdi.

Almanya'nın birliğini tamamlayıp büyük bir askerî ve ekonomik güç olarak ortaya çıkması Avrupa'da dengeleri tamamen de-ğiştirmiş bulunuyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya özellikle sömürge siyasetleri se-bebiyle aralarında çıkan anlaşmazlıkları bir tarafa bırakmaya ve giderek daha güçlü bir şekilde Almanya karşısındaki yerlerini almaya başladılar. 1892'de bir Alman saldı-rısına karşı Paris ve Petersburg hükümet-leri arasında yapılan gizli askerî antlaşma-lar böylece meydana geldi. Hindistan'da ki hâkimiyetinin güvenliği meselesi İngil-tere'yi uzun zamandır Rusya ile karşı kar-şıya getirmekteydi. Japonya ile Rusya ara-sında Mançurya'nın ele geçirilmesiyle il-gili olarak çıkan anlaşmazlıkta Rusya'nın, İngiltere'nin ittifak yaparak (1902) destek çıktığı Japonya tarafından ağır bir yenilgi-ye uğratılması (1905) İran ve Afganistan topraklarının Hindistan'ın güvenliğini sağ-layacak bir şekilde iki nüfuz bölgesine ay-rılması sonucunu doğurdu (1907). Bu ağır yenilgi Rusya'nın tekrar Balkan siyaseti-

ne dönmesine yol açtı, içte ise bütün sis-temini sorgulayan sosyal içerikli ihtilâller-le sarsıldı. "Kurtarıcı çar"ın bir nihilist sui-kastına kurban gitmesi (13 Mart 1881) dâ-hilî sıkıntıları gözler önüne serdi. Yeni çar III. Aleksander, sıkı idare yanlısı devlet adamlarının ve özellikle Ortodoks değerle-rinin geçerli tutulması doğrultusunda tu-tucu bir siyaset yanlısı olan ve Kutsal Si-nod riyâsetinde bulunan Konstantin Pobedonoscev'in önlemlerini uygulamaya sok-tu. 1881'de ilân edilen sıkı yönetim çarlık rejiminin sonuna kadar (1917) yürürlükte kaldı, yeni basın yasası (1882) sansür ve ağır cezalar getirdi, üniversiteler 1863'te edindikleri özerkliklerini kaybetti ve dev-let kontrolü altına alındı (1884), mahallî idarelerin yetkileri merkezî otorite lehine olmak üzere yeniden düzenlendi (1889), se-çim sistemi değiştirildi, seçme ve seçilme hakkına ağır kısıtlamalar getirildi (1890). Rejimin ağır baskıları, sosyal dengesizlik ve geniş kitlelerin içinde bulunduğu sefalet, olumsuz şartlarda gelişen sanayileşmenin büyük şehirlerde boğaz tokluğuna çalışan önemli bir işçi sınıfı (proletarya) ve taşra-larda işsizler ordusu ortaya çıkarması, bü-tün Avrupa'da kendini hissettiren sosya-list akımların burada da güçlenmesi ve tu-tunması için uygun şartlar oluşturmuyordu. Son Rus çarı II. Nikola'nın (1894-1917) tah-ta çıkış yılı itibarıyla her türlü halktan 126 milyonluk önemli bir nüfusa sahip olan ve "kavimler zindanı" olarak anılan Rusya (Hösch, s. 296), Japonya karşısında uğra-dığı yenilginin de etkisiyle tam bir ihtilâl ülkesi haline büründü ve ilk büyük ihtilâl denemesi sahnelendi (1905-1907). İçteki sıkıntıları azaltmak amacıyla yapılan bazı liberal açılımlar (siyasî suçlular için genel af, basımdan önce sansürün iptali, Du-ma'nın açılması, 1906) yeterli olmadı; me-seleleri çözümsüzlük noktasına taşıyacak olan I. Dünya Savaşı'nın patlaması (Ağus-tos 1914) büyük bir ihtilâlî ölenemez hale getirdi. 1917 Ekim İhtilâli yalnızca çarlık rejimine son vermekle kalmamış, Fran-sa'daki 1789 burjuva ihtilâliyle geçerlilik kazanan bütün kavramları sorgulayan ve karşıt tezini ortaya koyan, nihâî hedefi ko-münizm olan, antiemperyalist ve sosya-list yeni bir dünya düzeni kurmayı hedeflemişti.

1917 İhtilâli ve çarlık rejiminin çökmesi Rusya'nın savaştan çekilmesine yol açtı. Brest-Litovsk Antlaşması ile (3 Mart 1918) Rusya Doksanuç Harbi'nde ele geçirdiği Kars, Ardahan ve Batum'u geri vermek zorunda kaldı. Ruslar'ın Osmanlı toprakla-rının paylaşımıyla ilgili olarak İngiltere ve

Fransa ile yapılan gizli antlaşmaları ilân etmesi ve burada İstanbul ve Boğazlar'ın Rusya'ya bırakılmış olması tehlikenin bü-yüklüğünü gözler önüne sermekteydi. 250 yıl içinde on bir defa savaşmış olan iki dev-let arasındaki ilişkiler bu tarihten sonra yeni bir döneme girdi. Artık eski hasımla-rın siyasî sistemleri ve rejimleri kadar dün-yanın içinde bulunduğu durum ve denge-ler de değişmiş bulunuyordu. Yeni Rusya ve yeni Türkiye siyasî hayatlarına değişen şartların zorunlu kıldığı dostluk ilişkileri içinde başladı. Antiemperyalist duruş her iki devlet kurucusunun da paylaştığı ortak görüş ve dostluğun payandası oldu. Millî Mücadele dönemi ve sonrasındaki Rus / Sovyet dostluğu yeni Türkiye için hayati bir önem taşıdı. Bununla beraber komü-nist rejimin yerleşmesi ve 1921'den itiba-ren çarlık dönemi coğrafyasına tekrar sa-hiplenilmesi Türkiye'yi ideolojik açıdan teh-dit oluşturan bir komşu ile karşı karşıya bıraktı. II. Dünya Savaşı sonunda (1945) "kurtardığı ülkeler"le Avrupa'nın içleri-ne kadar genişleyen ve Balkanlar'da zorla yerleştirdiği rejimiyle Türkiye'ye komşu olan Rusya'nın Türkiye ile ilişkileri soğuk savaş yıllarına rağmen Sovyet rejiminin çö-küşüne kadar (1991) barış içinde gelişti.

Yeni Rusya. Lenin önderliğindeki Bolşevikler 1917 Ekim İhtilâli akabinde iktidarı ele geçirdiler. Çarlık rejiminin sonunda ge-nel savaşın perişanlığı içinde tamamen çökmüş olan malî ve ekonomik yapıdan ardakalanların hepsi devletleştirilmiş ola-rak, günün zorluklarına âcil çözümler ge-tirmek amacıyla ve genelde henüz daha ne gibi önlemler alınması gerektiği hak-kında açık fikirler oluşmamış olmasının da etkisiyle "savaş komünizmi" tabiriyle ifade edilen plansız ekonomik önlemler dö-nemi yaşandı (1918-1921). Bu özellikle kırsal kesimde kıtlık yaşanmasına yol açtı, 1920'de Volga bölgesinde felâket boyut-larına ulaştı ve 1920-1921 yıllarında açlık-tan 5 milyon insan öldü. Yeni ekonomik politika Lenin tarafından bu gelişmelerin sonucunda ilân edildi (1921). Özel mülkiyet ve köylülere ziraî sahada müdahale edil-memesi gibi önlemler, yeni rejimin doktri-nine aykırı olmakla beraber uygulamaya sokuldu. İngiltere ile bir ticaret antlaşma-sı yapıldı ve yabancı sermaye celbine te-şebbüs edildi. Yeni devlet Mart 1918'de Sosyalist Federatif Rus Sovyet Cumhuri-yeti adını aldı. Ocakta Petersburg'da toplanan kurucu meclis Bolşevik olmayan ço-ğunluğu sebebiyle dağıtıldı ve iktidar, Halk Komiserliği Şûrası'nın başına geçen Lenin ve arkadaşlarının (Troçki, Sinovyev, Kama-

nev, Buharin) diktatörlük idaresinde kaldı. Uygulanan korkunç terör Bolşevikler'in iktidarlarını sağlamlaştırmalarının yöntemi oldu: Eski partiler kapatıldı, soylular, burjuvazi ve toplumun üst kesimi ortadan kaldırıldı, çar ve ailesi katledildi (16-17 Temmuz 1918). Komünist rejimin gizli polisi (Çeka) gerçek ve hayalî rejim düşmanlarıyla acımasız bir mücadele sürdürdü.

İçteki zorluklar sebebiyle rejimin yerleşmesine kadar sürmek üzere dış politikada uzlaşmacı bir dönem yaşandı. Başşehirin Petersburg'dan Moskova'ya nakli (Şubat 1918) siyasette ağırlığın iç işlere verilme istendiğinin işareti sayıldı. Çarlık rejiminin çökmesinden sonra içte ihtilâl karşıtı cephelerin yabancı güçlerin de (İngiltere, Fransa, Japonya) katkılarıyla Kızıl ve Beyazlar arasında uzun süren kanlı bir iç savaş yaşanmasına yol açtı. 1919'da Troçki'nin örgütlediği Kızılordu üstünlüğü elde etti. Dağılan parçaların toplanmasına girişildi ve yeni sınırlar onaylandı. Mücâvir Baltık devletleri (Estonya, Litvanya, Letonya) ve Finlandiya ile sınırlar 1920'de, Polonya ile iki devlet arasındaki savaş sonucunda (18 Mart 1921, Riga barışı) belirlendi. Azerbaycan (Nisan 1920), Ermenistan (Kasım 1920) ve Gürcistan (Şubat 1921) çarlık sonrası kazandıkları geçici bağımsızlıklarını kaybetti. İç savaşın komünistler tarafından kazanılması, çeşitli ülkelere dağılmış ve 1925'te sayıları 2,5 milyona varmış olan Rus göçmenlerin ümitlerini söndürdü. İç savaştan sonra Rusya ile Ukrayna resmen birleşti (26 Ocak 1921), bu birliğe Beyaz Rusya ve Transkafkasya'nın da iştirakiyle (30 Aralık 1922) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği oluştu ve 6 Temmuz 1923'te anayasası yürürlüğe girdi. Bu birliğe daha sonra Özbekistan, Türkmenistan (1924) ve Tacikistan (1929) katıldı. Bütün bu ülkeleri bir arada tutan güç buradaki Bolşevik / komünist partilerinin katı idaresi oldu.

Yeni rejim bütün engellere ve zorluklara rağmen yavaş yavaş yerleşti ve kendini zorla da olsa kabul ettirdi. Dış politikada da durum böyle oldu. Afganistan ve İran'la yapılan dostluk antlaşmalarını (25 ve 26 Şubat 1921) Ankara hükümeti ile akdedilen dostluk antlaşması takip etti (16 Mart). Almanya ile siyasî münasebetler tekrar kuruldu (16 Nisan 1922, Rapallo Antlaşması). Rapallo Antlaşması 1926'da yenilenerek karşılıklı tarafsızlık antlaşması haline getirildi. Nihayet yeni rejim İngiltere, İtalya, Fransa (1924) ve Japonya (1925) tarafından tanındı. Bununla beraber komünist rejimin bütün dünyayı ihtilâller yo-

luyla kendi sistemi içine sokmak istemesiyle ilgili propaganda yüzünden kamuoyu ve hükümetlerin Rusya'ya olan yaklaşımı olumsuzluklarla doluydu. Lenin'in ölümünden (21 Ocak 1924) sonra ortaya çıkan iktidar kavgasını Josip Stalin kazandı. 1928'de ülkenin süratle sanayileşmesini ve ziraat hayatın kolektifleşmesini öngören komünist ekonominin beş yıllık plan uygulamasına geçildi. Topraksız köylülerin toprak sahibi olanlar karşısındaki konumunun güçlendirilmesi amaçlandığından sınıf kavgası kırsal kesime kadar yaygınlaştırıldı.

Komünist rejimin kültür politikası eski ile ilişkisini tamamen kopardı. Geleneksel kültürün taşıyıcılarından olan kilise devletten ayrıldı, eğitim kilisenin elinden alındı, Ortodoks kilisesinin ayrıcalıklı konumuna son verildi (Ocak 1918) ve din karşıtı ağır söylemler içeren bir propaganda sürdürüldü. Bunun sonucu olarak birçok kilise kapandı, müze ve lokal olarak kullanılmaya başlandı veya tamamen tahrip edildi. Mal varlıklarına el konuldu. Patrik ve metropolitler tutuklandı. Yeni medenî kanun özellikle kadın haklarında iyileştirmeler yaptı, erkek karşısında tam eşitlik ve bağımsızlık sağladı, medenî nikâh zorunlu oldu, boşanma kolaylığı getirildi, ailenin geleneksel yapısı bilinçli bir şekilde tahrip edildi. Okur yazarlığın yaygınlaşmasına ise büyük önem verildi.

Askerî açıdan sanayileşme ve Kızılordu'nun güçlenmesi ana hedef olarak kaldı, evrensel ihtilâl fikri ikinci plana düştü ve barışçıl bir politika takip edilmesi öne çıkarıldı. Genf'te yapılan silâhsızlanma konferansına genel silâhsızlanmayı içeren teklifler verildi. Komşu ülkeleriyle barış paktları oluşturuldu, Türkiye ile de denizlerdeki silâhlanmayı kısıtlayan bir antlaşma akdedildi (8 Mart 1931). Büyük Batı güçlerine de saldırmazlık antlaşmaları teklifinde bulunuldu ve bunlar büyük ölçüde hayata geçirildi. Yeni rejim 1933'te Amerika Birleşik Devletleri tarafından resmen tanındı ve siyasî münasebetler karşılıklı olarak başladı.

Stalin tarafından hem askerî hem ideolojik (işçi sınıfının oluşumu) açıdan zarureti daha 1928'de dile getirilen sanayileşme büyük bir sertlikle sürdürüldü ve üst derecedeki idareciler dahil olmak üzere geniş bir insan kıyımıyla yürütüldü. 1941'de başlayan savaş planlı kalkınma uygulamasına engel olduysa da savaş sanayiine ağırlık verilmesi kaçınılmaz oldu. Savaş içeride merkezileşmeyi, Sovyet milliyetçiliği adı altında, gerçekte ise bir Rus milliyetçiliğine dönüştürülmüş olarak en katı

şekilde yürütülmesine vesile oldu. Bu arada Nazi Almanyası'nın başındaki Adolf Hitler, Rusya'daki rejime son vermeyi ve kendi yayılmacı siyasetinin önündeki engelleri kaldırmayı amaçlamaktaydı. Almanya'da nasyonal sosyalizm Rusya'daki Bolşevikliğin amansız düşmanı olarak ortaya çıktı ve II. Dünya Savaşı'nın en kanlı mücadelesi bu iki devlet arasında cereyan etti. Bununla beraber savaşın başında bu iki güç Polonya'nın paylaşımını müttefik olarak gerçekleştirdi (1939). Hitler'in 1940'ta Batı'da kazandığı parlak zaferler Rusya ile olan zoraki ittifakını etkiledi. Daha 1940 Temmuzunda Rusya üzerine bir saldırının planları yapılmaktaydı. Rusya ise Baltık devletlerini Sovyet cumhuriyetleri haline dönüştürdü, Romanya'yı Besarabya ve Kuzey Bukovina'nın terkiine zorladı (Haziran 1940) ve bir Alman saldırısının ileri cephelerini oluşturmaya çalıştı. Buradaki idareciler ve toplumun üst kesimi süratle ortadan kaldırıldı. Aynı şekilde temizlik hareketi Doğu Polonya'da da gerçekleştirildi, Katin ormanında 4000'den fazla Polonya subayı topluca katledildi (1940). Hitler'in Rusya'ya saldırmaya karar vermesi (Barbarossa harekâtı, 22 Haziran 1941) saldırı bekleyen Türkiye'yi büyük bir felâketten kurtardı. Almanya ile savaş (1941-1945) Rusya'da büyük fedakârlıklarla sürdürüldü ve Stalin tarafından Büyük Anavatan Savaşı olarak ilân edildi. Stalingrad ve Leningrad şehirlerinin gösterdiği direniş Rus kahramanlığının ve vatanperverliğinin simgesi oldu, Alman ordularının yenilmezliğine ağır bir darbe vuruldu. 1944'te Rus kuvvetleri Kırım, Romanya ve Çek topraklarında ilerlemeye başladı, Balkanlar'a inerek Bulgar sınırlarına yaklaştı. 1945'te Doğu Prusya, Pomeranya, Silezya istikametinde Alman topraklarına girip Oder nehrinde Breslau'ya kadar ilerledi. Muhasara altına alınan Berlin'i ele geçirdi (2 Mayıs 1945). Almanya müttefiklere teslim oldu. Stalin, vaktiyle Moskova seferine çıkan (1812) Napolyon'a ağır bir darbe vuran ve böylece Avrupa'yı kurtardığına inanan I. Aleksander gibi Hitler'in gerçek yenicisi olduğu iddiası içinde gücünün doruğuna çıktı. Gerçekten de başka hiçbir ülke Rusya kadar ağır bir fatura ödemek zorunda kalmamıştı. 7,5 milyon asker, 6-8 milyon sivil ahalî insan kayıplarını oluşturmaktaydı. 25 milyon insanın evi tahrip olmuş, sanayi kuruluşları ve iş yerleri, alt yapı yıkılıp yıkılmış, geniş topraklar tamamen çöle çevrilmişti. Savaşın yaralarının sarılması uzun zaman aldı ve rejim halk üzerinde tekrar ağır bir baskı kurdu.

Soğuk savaş, demokratik ve hür dünya ile olan zıddiyet içinde Sovyet sisteminin çöküşüne kadar geçen zamanı tanımlayan bir kavram oldu. Rusya'nın da 14 Ağustos 1941'de Roosevelt ve Churchill tarafından ilân edilen Atlantik Belgesi'ni kabul ederek Washington'da yirmi beş diğer ülkeyle beraber Birleşmiş Milletler Mukavelenâmesi'ni imzalaması (1 Ocak 1942), savaşın en ağır yükünü çekmiş olması, Avrupa'nın önemli bir kısmını bilfiil işgal etmesi ve ideolojik olarak tesiri altında bulundurması itibariyle önemlidir, zira kendisinin iştiraki olmadan dünya barışının korunması mümkün görülüyordu. Savaş esnasında yapılan görüşmelerde (Kasım-Aralık 1943 Tahran, Ekim 1944 Macao, Şubat 1945 Yalta) Rusya'nın yaptığı fedakârlıklar sebebiyle sınırlarını genişletebileceğine ve Avrupa'nın belirli nüfuz sahalarına ayrılacağına ve kurulacak olan Birleşmiş Milletler'de veto hakkına sahip olacağına dair sözler verilmiş bulunuyordu. 1948'den itibaren Rusya'nın nüfuz sahasına bırakılan ve birer halk cumhuriyeti haline dönüştürülen Avrupa ülkeleri kendilerini dışarıya tamamen kapalı sert bir rejimin, 1946'da Churchill'in kullandığı tabirle demirperdenin içinde buldular. Stalin'in tâlimatıyla Rusya dışında Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Polonya, Çekoslovakya, Fransa, İtalya ve Yugoslavya'nın işçi ve komünist partileri temsilcilerinin iştirakiyle yapılan toplantıda (Eylül 1947) sıkı bir iş birliğine gidilmesi ve Belgrad'da ortak bir enformasyon bürosu kurulması kararı alındı. Burada dünyanın ikiye bölünmüşlüğü ilk defa dile getirildi. Stalin döneminde sistemin dışına çıkma başarısını gösteren ancak Tito yönetimindeki Yugoslavya oldu (1948).

Batı Avrupa'nın desteklenmesi (1947, Marshall Planı) ve askerî yönden güvence altına alınmasına (1949, NATO) komünist ülkelerin ekonomik dayanışma içine girmeleri (1949, COMECON) ve Rusya'nın önderliğinde 1955'te Varşova Paktı'nın kurulması karşılık verildi. Çin ile olan ilişkiler burada da komünist bir idarenin ortaya çıkması üzerine düzelmeye yüz tuttu (1949, Mao Tse-Tung'un Moskova ziyareti). Rusya'nın Asya'daki ilerlemesi Amerika'nın önderliğindeki Batı ittifakıyla (Kore Savaşı, 1950-1953) ve Güneydoğu Asya Savunma Örgütü'nün (1954, SEATO) kurulmasıyla engellendi.

Stalin öldüğünde (5 Mart 1953) Kore savaşını bitirecek olan görüşmeler henüz sona ermemişti. Halefi ortak yönetim ilkesi uyarınca Malenkov ve kısa zamanda par-

ti şefi olarak öne çıkacak ve 1955'te ortağını bertaraf edecek olan Nikita Kruşçev oldu. Malenkov'un yerine Bulganin geçti. Kruşçev, Stalin döneminin kanlı icraatını sorgulaması ile yeni bir dönem başlattı ve Lenin'i öne çıkartarak kendi iktidarını güçlendirmeyi amaçladı. Stalin döneminin tartışmaya açılması özellikle Polonya ve Macaristan gibi bağımlı ülkelerde protestolara, grevlere ve ayaklanmalara yol açtı ve Rus askerî kuvvetleriyle sertlikle bastırıldı (1956). Stalin'in kanlı döneminin gözler önüne serilmesi halk arasında rejime karşı duyulan olumsuzlukları daha da arttıran bir etken oldu. Ekonominin iyileştirilmesi amacıyla devreye sokulan radikal reformlar Kruşçev'in bu sebepten zedelenen itibarını yükseltmeye yetmemiş olmakla beraber (1957) parti içindeki dengelerden istifade etmesini bildi. 1958'de Bulganin'i bertaraf ederek ortak yönetime son verdi. Kruşçev'in tek başına iktidarı dışarıda da unutulmaz izler bıraktı. Yugoslavya'yı tekrar Sovyet dünyası içine çekme ve Çin'e yaklaşan Arnavutluk'a engel olma girişimleri uygulanan ekonomik ambargolara rağmen başarısız kaldı (1958). Doğu-Batı ilişkileri Kruşçev idaresinin istikrarsızlığı ve saldırgan söylemleriyle yürütülmekte olması önemli problemler yaratmaktaydı. Berlin krizi (1958) ve Berlin Duvarı'nın inşası (1961), U-2 casus uçağının Rusya üzerindeki vurularak düşürülmesi (1960) ve Birleşmiş Milletler'deki konuşması sırasında sergilediği alışılmamış tutum (ayak kabısıyla masaya vurması), siyasetini zedeleyen ve değişken şahsiyetine güvenilmezlik damgası vuran önemli gelişmeler oldu. Kongo (1960) ve özellikle Küba krizi (1962) dünyayı ciddi şekilde nükleer silâhların kullanılacağı bir savaş tehlikesiyle karşı karşıya getirdi. Bütün bunlar, Amerika Birleşik Devletleri karşısında uzay teknolojisi alanındaki üstünlüğünü gözler önüne seren Sputnik başarısıyla (4 Ekim 1957) içeride kazanılan teveccühü silip süpürdü. Ekonomideki olumsuz istatistik verileri

halk üzerinde Sputnik'in uzaydan yolladığı sinyallerden daha etkili oldu.

Parti Merkez Kurulu'nun Kruşçev'i görevden almasıyla (14 Ekim 1964) Rusya'da parti şefi Leonid Brejnev ve başbakanlığı üstlenen Aleksey Kosigin ortak yönetim dönemi başladı. Rusya Devlet Başkanı Nikolay Podgorni'nin ölümü (1977) üzerine bu mevkii de işgal eden Brejnev'in on sekiz yıl süren önderliğindeki yeni idare iç ve dış politikada yaşanan asırlıkların açtığı yaraları sarmaya çalıştı. 1982'ye kadar gelen bu dönem siyasî ve ekonomik yönden belirli bir durgunluk ve istikrar içinde geçti. Önceki dönemde ekonomide alınmış olan aşırı uygulamalardan vazgeçildi, 1957'den beri yerel idarelere devredilmiş olan ekonomik karar verme yetkisi iptal edildi (1965). Stalin'in itibarı belirli ölçüde iade edilerek kültür politikasına yeni bir güç verildi. Son yıllarında Brejnev, muhafazakâr yapısı içinde her türlü yeniliğe kapalı ve çıkarları peşinde olan üst düzey partililer ve kemikleşen bürokrasi için bir "gemi aslanı" vazifesi görmeye başladı. Partinin bu zafiyeti sistemin çöküşünde esas etken oldu. Prag'da patlayan ve Aleksander Dubçek'in temsil ettiği daha insanî bir sosyalizm arayışları (1968 Bahar Ayaklanması) Rusya tarafından askerî güç kullanılarak bastırıldı. Kardeş komünist partilerin ulusal çıkarları ikinci plana atarak alınacak kararların önce Moskova'nın onayına sunulması gerektiği anlamındaki Brejnev Doktrini, Prag kriziyle ilân edilmekle beraber Sovyet dünyası içindeki çatlıkları doldurmaya yetmedi; Yugoslavya, Romanya, Arnavutluk ve Çin bunu açıkça reddettiler. Varşova Paktı'nın güç kullanmasını onaylamadıkları gibi ulusal iradelerin göz ardı edilmesine de karşı çıktılar.

Batı ile sürdürülen ve çok ağır masraflara mal olmasından ötürü Rusya'nın ekonomik gelişmesini sekteye uğratan silâhlanma yarışından vazgeçilmesi ve belirli bir güven ortamı yaratılmasıyla ilgili görüşmelerde bu dönemde önemli mesafe-

XIX. yüzyılda Moskova'yı gösteren bir tablo

ler katedildi. Bu noktada Küba krizi bir dönüm noktası, Amerika-Rusya-İngiltere arasında imzalanan ve atom silâhlarına getirilen deneme yasağı (5 Ağustos 1963) bunun göstergesi oldu. Avrupa'daki silâhlama ve asker sayısının azaltılmasıyla ilgili görüşmeler bunu takip etti. Bölünmüş Almanya meselesi, 1969'da Willy Brandt ve Walter Scheel tarafından başlatılan "Doğu Politikası" (Ostpolitik), iki devlet arasında Avrupa'daki mevcut sınırların aynen tanınması ve güç kullanılmamasıyla ilgili Moskova'da bir antlaşma yapılmasıyla sonuçlandı (12 Ağustos 1970). Bu yumuşama dört işgal gücünün Berlin'e dair bir uzlaşmaya varmasının temelini oluşturdu (3 Eylül 1971). Batı ile olan ilişkilerini yumuşatma zarureti gerçekten idrak etmiş olarak Helsinki'de toplanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na katılan Rusya'nın burada onaylanan kararlar (Helsinki Nihai Belgesi, 1 Ağustos 1975) doğrultusunda davranması içindeki insan hakları grupları tarafından talep edilmeye başlandı. İkel vasıtalarla da olsa etkili biçimde ve gizli olarak faaliyet gösteren haberleşme ağı 1960'lı yıllardan beri komünist partisinin yayın tekeline kıldı ve 1968'den itibaren bilhassa gelişmelerle ilgili haberlerin vatandaşlara ulaştırılması, rejimi sorgulayan ve eleştiren yazıların çoğaltılarak dağıtılması yoğunluk kazandı. Bütün bunlar, Rusya'da toplumun hemen her kesiminden katılımların olduğu ve cesaretle sürdürülen bir aydın hareketine yol açtı. Öncü şahsiyetler meydana çıkarma amacını da taşımış olarak Nobel ödülü verilen Andrey Saharov (fizik) ve Aleksandr Soljenitsin (edebiyat) muhalif hareketin Batı tarafından desteklenen sembolleri oldu.

Ağır savunma giderlerine rağmen alt yapının iyileştirilmesi için önemli yatırımların yapıldığı Brejnev döneminde halkın hayat şartlarını önemli derecede düzeltmiş olduğu bir gerçektir. Batı Sibirya'daki doğal zenginliklerin ekonomiye katılması amacıyla çoktandır yarım kalmış olan demiryolu yapımı tekrar ele alınarak sona erdirildi ve on yıllık bir çalışma sonunda eski Transsibirya hattına paralel biçimde 3000 km. döşendi ve işletmeye açıldı (1984). Tarımsal alanda halkın ihtiyaçlarının karşılanması için belirli sahalarda (patates, sebze, meyve) özel üretimin katkısına (% 50 oranında) izin verilmekle beraber genel talebi karşılamaktan uzak kaldı. 1963'ten itibaren dışarıdan yapılan hububat ithali bunun göstergesiydi. Dönemin sonlarına doğru Batı ile mevcut askeri sahadaki dengenin kırılması amacıyla

Avrupa sınırlarına yeni yapım orta menzilli SS-20 roketlerinin yerleştirilmesi NATO'nun tepkisine yol açtı ve Brüksel'de Batı Avrupa'ya Amerikan yapımı Cruise ve Pershing II roketleri yerleştirilmesine karar verildi (12 Aralık 1979). Bu dönemde özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde Ronald W. Reagan başkanlığında (1981-1989) güçlenen antikomünist hava, Rusya'yı silâhlamanın ağır masrafları altında ezmeyi ve halkın ekonomik beklentilerine cevap veremeyecek duruma düşürüp rejime karşı mevcut olan hoşnutsuzluğun daha da artırılmasını amaçlayan ve Doğu bloku karşısında kendi zenginliğini ve halkının refah halini sergileyen, dolayısıyla kendi sisteminin üstünlüğünü gözler önüne seren Batı'nın geri adım atmaya hiç de niyetli olmadığını göstermekteydi. Amerika'nın Yıldızlar Savaşı projesi Sovyetler Birliği'nin malî ve teknolojik zafiyetini gizleyemez hale getirdi.

Sovyet kuvvetlerinin, 1978'de komünist bir darbeyle Afganistan'da iktidarı ele geçiren ve bir iç savaş yaşayan "komşunun yardım talebi"ne uyarak, bu ülkeyi işgal -asında güney kanadını daha güvenli bir hale getirme- kararı alması (Aralık 1979) Rusya'nın konumuna içinde de ağır bir darbe vurdu. Komşu devletlerin Basra körfezindeki petrol yataklarına kadar uzanabilecek doğrundan bir Rus genişlemesi tehlikesiyle karşı karşıya kalması Amerika'nın devreye girmesi için yeterli sebep oldu. Rus kuvvetlerinin burada hezimetini için her türlü yardım yapılmaya başlandı ve savaş ağır bir bedel ödemiş olarak Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlandı (Birleşmiş Milletler aracılığıyla Genf'te yapılan antlaşma, 15 Nisan 1988).

Brejnev'in ölümü üzerine (1982) iktidarı devralan Jurij Andropov ve Konstantin U. Çernonko yaşlılıkları ve hastalıklarıyla hayatından ümit kesilen sistemi ve devleti de simgeler gibiydi. 1985'te Sovyet sistemini baştan sona yenilemek, zamanın şartlarına uyarlamak ve sonsuza kadar ayakta kalmasını sağlamak iddiasıyla iktidara gelen genç ve enerjik Mikhail S. Gorbaçov bir kurtarıcı olarak görüldü. Ancak beş yıl sonra Sovyetler Birliği dağılıp çöktü ve Rus dünyasının hâkim gücü olan komünist partisi yok olup gitti. "Açıklık" (glasnost) ve "yeniden yapılanma" (perestroika) son nefesini veren yeni dönemin bir bakıma iman tazeleme kelimeleri oldu. Ancak kendisine, nükleer ve geleneksel silâhlarda kısıtlamaya gidilmesi ve Almanya konusunda ki liberal tutumundan ötürü 1990'da Nobel barış ödülü verilerek içeriden çok di-

şarıdan alkış alan ve teşvik gören Gorbaçov'un yapılmasını planladığı ve giriştiği yeniliklerle "Moskova'daki hasta adamı" iyileştirmek mümkün değildi.

1989-1990 arası sistemin ihyasından ziyade tasfiyesini düşünen diğer Sovyet cumhuriyetleri birer birer bağımsızlıklarını ilân etmeye başladılar. Rusya'da parti yönetimiyle ilgili reformlar yapılmasına ve devlet şeklinin değiştirilmesine karar verilerek 15 Mart 1990'da başkanlık sistemine geçildi ve tek aday olan Gorbaçov Sovyet Rusya'nın ilk başkanı seçildi. Yeni başkan Orta Avrupa'dan barış içinde geri çekilme planını uygulamaya başladı. Özellikle Doğu Almanya'daki kırk beş yıldan beri devam etmekte olan işgal hakkından feragat etmesi ve Rus kuvvetlerinin geri çekilmesine karar verilmesi bölünmüş Almanya'nın kısa zamanda birleşebileceğine yeşil ışık yakmaktaydı (Moskova Antlaşması, 19 Eylül 1990).

Doğu blokundaki karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma (COMECON) ve askeri ittifak sisteminin (Varşova Paktı) tasfiyesine karar verilmiş olması (Ocak-Şubat 1991) Sovyet İmparatorluğu'nun fiilen dağılması anlamına geliyordu. Çözümle her alanda ve önlenemez bir şekilde kendini gösterdiğinde Gorbaçov, Sovyetler Birliği Halk Temsilcileri Kongresi'nin Yüksek Şûrası'nın seçilmiş başkanı olarak kendi iktidar kavgasına hazırlanan Boris Yeltsin'in şahsında ciddi bir rakip buldu (Haziran 1990). Yeltsin ve Sovyet cumhuriyetlerinin temsilcileri Sovyetler Birliği'nin sona erdiğini ilân ettiler (31 Aralık 1991). Yeltsin komünist partisini yasaklayarak radikal reformcularla iş birliğine başladı. Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın birlikten ayrılıp Rusya Federasyonu dahil olmak üzere aralarında Bağımsız Devletler Topluluğu antlaşmasını imzaladılar (8 Aralık 1992). Böylece Sovyetler Birliği'nin çöküşü kesinleşmiş oldu. Almatı'da toplanan eski Sovyet cumhuriyetleri kendi aralarında gevşek bir bağlılığı olan birlik kurdıklarını ilân ettiler. Bağıtık devletleri ve Gürcistan bu oluşumların dışında kaldı. Bu gelişmeler karşısında 1795'te Rusya önderliğindeki bölünmeler sebebiyle ülkesi ortadan kalkarak açıkta kalan son Polonya kralı Stanislaus August Poniatowski gibi âniden devletsiz kalan Gorbaçov, kuruluşundan yetmiş beş yıl sonra dağılan Sovyetler Birliği başkanlığından istifa etmek zorunda kaldı (25 Aralık 1991).

Rusya Federasyonu kuruluş sıkıntılarının getirdiği iç düzensizlikler yanında özellikle ekonomik şartların iyileştirilmesiyle uğraştı. Muhafazakâr eski rejim yanlılarıyla mü-

cadele edilmesi kaçınılmazdı. 1993 yılının anayasa krizi esnasında Boris Yeltsin reformlar karşısında tutucu bir rol oynayan, Sovyetler zamanında seçilmiş olan Halk Temsilcileri Meclisi'ni ve Yüksek Şûra'yı dağıttı, 100 kadar üyenin mevzilenmediği parlamento binasına silâhlarla saldırı ve tahrip etti, diğer ayaklanma girişimlerini de zor kullanarak bastırdı (Ekim 1993). Yeni anayasa aralıkta yapılan halk oylaması sonucunda kabul edildi ve Rusya Federasyonu iki meclisli bir başkanlık sistemine kavuşturuldu. Yeltsin zamanında ekonomi özelleştirilmeye çalışıldı; demokratik devrimlere ağırlık verilmiş olmakla beraber ekonominin çökmüş olması, yüksek enflasyon ve siyasî istikrarsızlık sebebiyle istenilen sonuçlar alınamadı. Yeltsin 31 Aralık 1999'da istifa ederek yerini 2000 yılından itibaren ülke idaresini seçilmiş başkan olarak devralan Wladimir Putin'e bıraktı.

Son yıllarda Rusya, dış borçlarını özellikle petrol ve doğal gazdan elde ettiği büyük gelirle kısa zamanda ödedi, içte siyasî ve ekonomik istikrar ve gelişmeyi sağladı, askerî harcamalarını büyük ölçüde arttırdı. Nükleer bir güce ve Güvenlik Konseyi dâimî üyesi olan 17 milyon km²'lik muazzam bir yüzölçüme ve sonsuz doğal zenginliğe sahip olan Rusya Federasyonu tarihsel misyonu içinde dünya sahnesindeki eski yerini kazanma çabasını sürdürmektedir.

III. OSMANLI-RUS MÜNASEBETLERİ

1492 yılında Avrupa yeni bir dünya olarak Amerika kıtasını keşfederken Osmanlılar da Moskova Knezliği'ni, dolayısıyla Rusya'yı keşfetmekteydiler. III. İvan'ın bu tarihte gönderdiği bir mektupla ilişkilerin temeli atılmış, bunu 1497'de İstanbul'a gelen ilk Rus elçisi takip etmiştir (Uzunçarşılı, II, 476). Güvenli ticaret isteği ve bunu temin eden ilk yazışmaların bu anlamdaki muhtevasının da işaret ettiği üzere ticarî faaliyetlerin ve tüccarların gelip gitmelerinin çok daha önceki tarihlerde başlamış olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim Rus tüccarlarının Bursa'ya gelerek ticarî faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir. İlişkiler bu tarihten sonra genelde Kırım hanları ve Kefe valisi yoluyla devam etmiş ve İstanbul ile doğrudan temasa geçilmesine izin verilmemiştir. Bu durum o dönemde Moskova Devleti'ne önem verilmediğinin göstergesidir. Gelen ilk elçinin beğenilmeyen davranışlarından hareketle edinilen izlenim Ruslar'ın kaba, görgü kurallarından habersiz barbarlar olduğu şek-

lindedir. Bu husus, o dönemde Avrupa'da Ruslar hakkında oluşan yargılarla da örtüşen değerlendirmeler olarak dikkat çekicidir. Ruslar'ın Kazan Hanlığı'ni ele geçirmeleri (1552) İstanbul'da akis bulmamakla beraber Astarhan'ın da zaptı (1556), Terek nehri boyuna kadar sokulmaları ve Türkistan'dan gelen tüccar ve hacılara rahatsızlık vermeleri dikkatleri bu yöne çekmiş, 1569 "Ejderhan seferi" diye bilinen askerî harekâta yol açmıştır. Rus kuvvetleriyle çatışmaların gerçekleştiği bu ilk ilân edilmemiş savaş hali sonunda Rusya Terek boyundan uzak durmaya mecbur kalmış ve civardaki Rus kaleleri yıkılmıştır. Bu sefer vesilesiyle Osmanlı gücünün buralarda kalıcı olarak yerleşmesini istemeyen Kırım Hanı Devlet Giray ile Çar IV. İvan'ın aynı çizgide buluştukları ve Karadeniz-Hazar irtibatını sağlamak üzere, Don ve Volga nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştıkları ve şaykaların birinden diğerine sürüklenerek geçirildiği "sürüklenme mahalî"nin tesviyesinden başka bir şey olmayan kanal projesinin böylece sonuçsuz kaldığı bilinmektedir (Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 120 vd.).

Polonya, Rusya ve Osmanlı imparatorluk toprakları arasında kalan sınır bölgelerinin denetim altında tutulması, özellikle buralardan geçen ticaret yollarının öneminden ötürü siyasî gelişmelere de yön vermekteydi. Polonya'daki 1573 ve 1575 kral seçimleri ayrıca bu anlamda bir önem arzettiğinden dikkatle takip edilmiş, adaylar arasında bizzat Çar IV. İvan'ın da bulunduğu yarışma Osmanlı askerî gücünün gölgesinde cereyan etmiş ve Osmanlı diplomasisi her iki seçimde de istenmeyen adaylara şans tanımamıştır. Rusya'nın bu seçim vesilesiyle kendini göstermesi, Osmanlı adayı olarak Polonya tahtına çıkması sağlanan eski Erdel voyvodası Stephan Bartory'nin Rusya ile giriştiği savaşlarda da hissedilmiştir. Ortak sınır bölgelerinde yaşayan, Polonya'ya bağlı olmakla beraber zorlandıklarında hizmetlerini komşu hükümdarlara da sunan Saporog (Dinyeper, Özü) Kazakları, bölge güvenliğini büyük ölçüde ortadan kaldırdıkları ileriki yıllarda üç devlet arasında ciddi meselelerin ve silâhlı çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur. Kazaklar'ın Osmanlı topraklarına yaptıkları yağma akınlarında gizli desteği olduğundan kuşkulanan Rusya'nın varlığı rahatsızlık veren bir güç olarak algılanması bu tür vesilelerle daha da iyi görülmekteydi. Kazaklar'ın 1637'de âni bir baskınla Azak Kalesi'ni ele geçirmeleri ve burasını Rusya'ya devretmek istemeleri, Os-

manlı Devleti'yle açık bir çatışmayı henüz göze alamamasından ötürü kabul görmedi. Karadeniz'e çıkma Rusya için hayatî bir konu idi, ancak bu siyasî emellerinin bir saplantısı olmaktan ziyade sıcak denizlere kapalı coğrafyasının bir gereği idi. XVII. yüzyıl boyunca devam eden Kazak krizi Osmanlı-Lehistan ilişkilerine de ağır bir darbe vurmuş ve Lehistan'ın zayıflaması Rusya'nın kuvvetlenmesi neticesini vermiştir. II. Osman'ın (1622), IV. Mehmed ve Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın seferleri, Ukrayna ve Podolya bölgesinin ele geçirilmesi (1672), Kazak meselesini çözemediği gibi Rusya ile de bir savaşın çıkmasına yol açmıştır (11 Nisan 1678). Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Ruslar'ın himayesine geçen Dinyester'in sol kıyısında kalan Ukrayna bölgesi Kazaklar'ı hatmanî Doroşenko'nun merkezi olan Çehrin (Czehryn) üzerine yürümüş ve yardıma gelen Rus kuvvetleriyle şiddetli savaşlar cereyan etmiştir. Neticede Çehrin ele geçirilmiş (21 Ağustos 1678), Kazak ve Rus kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Barışla ilgili müzakereler, Rusya'nın doğrudan İstanbul'u muhatap alma imtiyazına henüz erişmemiş olmasından ötürü o zamana kadar olduğu gibi Kırım Hanlığı vasıtasıyla sürdürülmüş, iki yıl sürüncemede kalmış, 1680'de Ukrayna'ya yeni bir sefer hazırlığı içine girilmesi üzerine iki devlet arasındaki ilk resmî barış antlaşması Bahçesaray'da yirmi yıl süreli bir mütareke olarak akdedilmiştir (13 Şubat 1681).

II. Viyana Muharasası'yla başlayan "Büyük Türk savaşları" esnasında (1683-1699) Rusya Osmanlılar aleyhine oluşturulan ittifaka katılmış, Don nehrinin yukarı kısmında yer alan Voronej Tersanesi'nde yapılan gemilerin ve ağır topların kullanımıyla Azak Kalesi'ni ele geçirmeyi başarmıştır (6 Ağustos 1696). Bununla beraber Azak denizi dışına çıkması mümkün olmamıştır. Yapılan barış antlaşması gereğince (13 Temmuz 1700, İstanbul Antlaşması) bu kaleyi elinde tutmayı başarmış, bu vesileyle Rus murahhas elçisini taşıyan bir savaş gemisi ilk defa Azak denizi dışına çıkmış ve İstanbul önlerine gelmiştir (Eylül 1699). Rusya, 1711'de Prut'taki ağır hezimet neticesinde yapılan barış antlaşmasında Azak Kalesi'nin iadesini taahhüt etmek zorunda kalmış, zor durumdan kurtulduktan sonra antlaşma maddelerini yerine getirmekten kaçınmış, iki defa savaş tehdidi karşısında kalmış olarak nihayet Edirne'de yapılan yeni bir antlaşma uyarınca (1713) Azak Kalesi ve bölgesini teslim etmiştir.

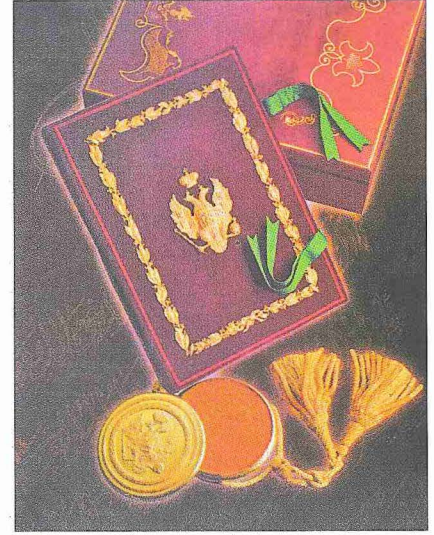
Rusya, müttefiki Avusturya ile beraber giriştiği 1736-1739 savaşı esnasında Azak'ı tekrar ele geçirme ve denize açılma teşebbüsünde bulunmuş ve önemli derecede başarı kaydetmiş olmakla beraber bu defa da hedefine erişememiştir. Ancak kalenin yıkılması ve bulunduğu bölgenin iki tarafın da uzak duracağı "boş arazi" statüsüne sokulması Osmanlı Devleti için önemli bir tâviz olmuştur (1739 Belgrad Antlaşması). Rusya böylece 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar Karadeniz'den tekrar uzaklaştırılmış olmaktadır. Bu tarihe kadarki münasebetlerde Karadeniz'e açılmak Rusya'nın en başta gelen hedefi olurken burada yabancı bir kayığın dolaşmasına bile razı olmak istemeyen Osmanlılar için durum bunun tamamen tersi idi. İsveç'le 1721'de biten savaş sonunda nihayet Baltık denizine açılmayı kesin olarak başaran Rusya'nın Karadeniz'e açılması ancak yetmiş beş senelik zorlu bir mücadeleye sonunda gerçekleşebilmiştir.

1768-1774 savaşı ve Küçük Kaynarca'dan itibaren Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodokslar'ın hâmisî, Slav ahalinin kurtarıcısı, devletin can düşmanı ve gerçek yıkıcısı rolünü başarıyla ifa edecek olan Rusya ile I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürececek bir dizi yoğun savaşlar dönemi baş-

lamıştır. Güçlenen Rusya'nın Osmanlı mirasına tek başına sahip çıkmak istemesi ve bunu istediği gibi paylaşırma siyaseti Şark meselesi olarak siyasî literatürdeki yerini almıştır (bk. ŞARK MESELESİ).

Kaynarca ile Kırım'ı bağımsız hale getiren ve 1783'te ilhak eden Rusya, bu durumu kabul etmek istemeyen Osmanlılar'la 1787-1792 arasında Avusturya ile beraber olarak tekrar savaşmak zorunda kaldı. Savaş Kırım'ın ilhakının kesin biçimde tanınması ve Rusya'nın Karadeniz sahillerinde biraz daha yayılmasına yol açan toprak kazançlarıyla bitti (8 Ocak 1792, Yaş Antlaşması). Fransızlar'ın Mısır'a saldırması ve kısa zaman içinde işgal etmesi (Temmuz 1798), Avrupa'da bu devletle amansız bir mücadele sürdürmekte olan İngiltere ve Rusya'yı Osmanlı Devleti'yle ittifak içine soktu (Ocak 1799). Böylece Rus savaş gemileri ilk defa Boğazlar'dan geçti ve ortak donanma harekâtı neticesinde Adriyatik'te Fransızlar'ın payına düşen eski Venedik adaları ele geçirildi. Müttefik Ruslar'ın Ege ve Venedik denizindeki adalarda ve Mora'da yaşayan Rumlar'ı Osmanlı aleyhine isyana teşvik etmesi bu zoraki dostluğa son verdiğinde iki devlet arasında savaş tekrar başladı (1806). Bükreş'te yapılan barışa kadar (1812) devam eden savaş, Napolyon'un Moskova seferine çıkması sebebiyle pek ağır olmayan şartlarla sona erdi, ancak Kafkaslar'da bazı yerlerin terki yanında 1804'ten beri ayaklanma halindeki Sırlar'a da özerklik verilmesi kabul edildi. Böylece Ortodoks ve Slav halkın Türk idaresi aleyhine tahriki ve maddî mânevî her türlü desteğin verilmesinin açıkça sürdürüldüğü bir dönem içine girilmiş bulunuyordu.

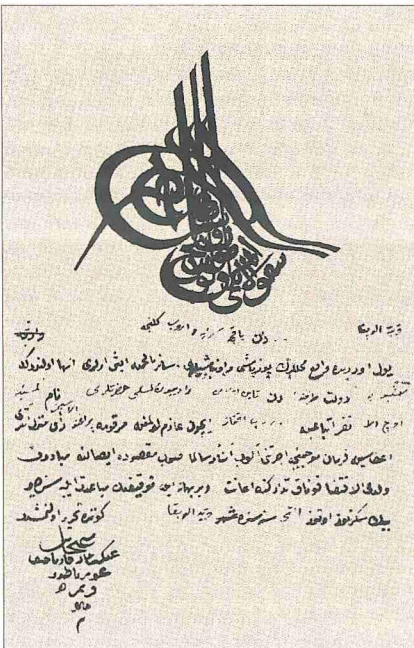
1821'de başlayan Yunan ayaklanması doğrudan Rus müdahalesine güvenen bir tertip olarak ilk hamlesini Eflak'ta yaptı, kısa zaman içinde Mora'ya taşındı. Türk aleyhtarlığı propagandasının yaygın ve kalıcı bir şekilde yer edinmesinde önemli bir rol oynayan Rum fetretî, Ortodoks luk sebebiyle Rus halkı tarafından daha kuvvetli bir hissiyatla takip edildi ve desteklendi, Rus hükümeti Osmanlı aleyhine genişleme politikası için bunu sonuna kadar kullandı. Akkırman'da yapılan (7 Ekim 1826) ve ağır tâvizler içeren antlaşmaya ve Navarin'deki âni ve haksız baskına (20 Ekim 1827) rağmen Rusya'nın ilân ettiği savaş (Nisan 1828) ve Rus kuvvetlerinin ilk defa Memleketeyn prensliklerini ve Bulgaristan'ı çiğneyerek Edirne'ye kadar gelmesi (20 Ağustos 1829), Doğu Anadolu bölgesini işgal etmesi, buradaki Ermeni aha-

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 30 Nisan 1846'da İstanbul Baltalimanı'nda imzalanan ticaret anlaşmasının kocağı ve Rus arması (BA, Muahhede, nr. 64)

li üzerinde tahriklerde bulunması, Bulgar halkı ile yakın temas içine girmesi, hem doğudaki hem batıdaki bu halkların özellikle metbû devletleri aleyhine istilâci düşmanla iş birliği yapmaları, Rus tehdidinin ciddiyetini göstermeye yetti. Ağır bir savaş tazminatı ödenmesini de öngören Edirne barışı (14 Eylül 1829) küçük bir Yunan devletinin kurulmasını da temin etti. Bu başarılarıyla gururlanan Çar I. Nikola gözünde II. Mahmud'un devletini ve tahtını korumasının artık tek bir yolu kalmıştı, o da ahali içinde çoğunluğun dini olan Hristiyanlığa geçmesiydi (Schiemann, I, 390; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 58-59). 1853'te Osmanlı Devleti'ni "her an ölümü beklenen hasta bir adam" olarak tanımlayacak olan çarın bu kibirli siyasetinin haklılığı, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyan etmesi ve kuvvetlerinin Anadolu içinde ilerleyerek Kütahya'ya kadar gelmesi neticesinde devletin ve hânedanın gerçek bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığı 1832 yılı içindeki gelişmelerde tekrar kendini gösterdi. Rus kara ve deniz kuvvetlerinin yardım için Beykoz'a gelmesi, İbrahim Paşa idaresindeki Mısır kuvvetlerinin daha fazla ilerlemesini önledi ve Kütahya'da bir muhabakat sağlanarak geri çekilmelerini temin etti. Ancak bütün bunlar çarın Osmanlı Devleti'ni himayesine alması ve Rus yardımıyla ayakta duracak bir hale düşmüş olmasının sergilenmesi sonucunu doğurdu ve 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkâr İskelesi

Çar I. Nikola'nın tuğralı fermanı ("Yol İznî" belgesi) (Zygmunt Abrahamowicz, "La Tughrâ ottomane de l'empereur de Russie", *Turcica*, VIII/1 [Paris 1976], Planché IV. V)

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1878'de yapılan Ayastefanos Antlaşması'nın orijinal metinleri (BA, Muahade, nr. 425)

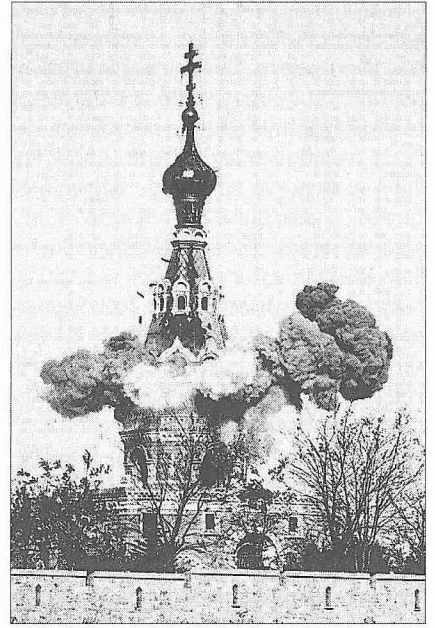
Antlaşması bu durumun belgesini oluşturdu. Hünkâr İskelesi Antlaşması ikinci ve son Rus-Osmanlı ittifakı olarak sekiz yıl geçerli kaldı ve Boğazlar'ı etkin olarak Şark meselesinin en önemli konusu haline getirdi. Antlaşmanın gizli maddeleri Rusya'nın Boğazlar'daki üstün konumunu ve denetimini belgelemektedir, bunlar duyulduğunda Avrupa'da huzursuzluk ve muhalefet yarattı. 13 Temmuz 1841 tarihli Londra Boğazlar Mukavelenâmesi olarak bilinen düzenleme Rusya'nın bu üstün konumuna son vererek Boğazlar'ı devletlerarası bir statüye kavuşturdu, dolayısıyla Boğazlar üzerindeki Osmanlı hukukunu da kısıtladı.

Rusya'nın bu üstün konumu ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zafiyet hali 1853'te, bütün Avrupa'ya tepeden bakan mütekebbir çarı, "Mukaddes Makamlar" meselesini bahane etmiş olarak 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın keyfî yorumlanmasından hareketle kendisine yakıştırdığı Osmanlı Devleti'nin Ortodoks uyrukları üzerindeki himaye hakkının resmî bir belgeye rapten Rusya'ya bırakıldığının açıkça ilân edilmesini talep etme noktasına getirdi. Bunun reddi iki devlet arasında savaşın patlamasına yol açtı ve İngiltere ile Fransa'nın fiilen Osmanlılar'ın yanında yer almasıyla genel bir Avrupa savaşı haline geldi (1853-1856, Kırım savaşı); sona

erdiğinde (30 Mart 1856, Paris Antlaşması) Rusya, ağır bir yenilgiye uğramış oldu. Böylece Küçük Kaynarca'nın hükümleri ortadan kalktı, Boğazlar'a yeni bir düzenleme getirildi, Karadeniz tarafsız ve silâhsız bir hale sokuldu, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan beri Tuna prenslikleri (Eflak-Boğdan) üzerinde oluşan himaye ve müdahale hakkı ortadan kaldırıldı, Rusya'nın 1815 Viyana Kongresi'nden beri Avrupa'da hüküm süren üstün konumu nihayet sona erdi.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (Doksanüç Harbi) Rusya'nın bu yenilgiye verdiği cevaptan başka bir şey değildi. Savaş, Ruslar'ın İstanbul önlerine kadar gelmesi ve yüz binlerce müslüman nüfusun katli ve can havliyle yollara dökülmesiyle büyük bir faciaya dönüştü. Panslavizmin zaferi olarak kabul edilen Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878) Osmanlı mirasını Rusya'nın öngördüğü şekilde parçalarken Avrupa dengelerini ihmal ederek özellikle İngiltere ve Avusturya'nın itirazlarına yol açtı. Bunu düzeltmek için toplanan Berlin Kongresi ve yapılan barış antlaşması (13 Haziran – 13 Temmuz 1878), dengeli bir parçalamayı ve hisseleşmeyi temin ederek Rusya'ya bu büyük zaferine rağmen Osmanlı mirasına tek başına sahip çıkamayacağını, dolayısıyla Şark meselesini kendi isteği doğrultusunda çözemeyeceğini göstermiş oldu. Böylece devletlerarası dengelerin el verdiği ölçüde imparatorluğun geri kalan kısmını elinde tutarak ayakta kalmaya çalışan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1914 yılına kadar sürecek olan bir barış dönemi başladı.

Japonya karşısında uğradığı hezimetten sonra (1905) tekrar Balkan politikasına ağırlık veren Rusya, Rumeli'de ilk fethedilen toprakların da elden çıkmasıyla sonuçlanan Balkan savaşının (1912-1913) hazırlanmasında etken oldu. Rusya, Osmanlı Devleti'nin çok ağır kayıplar vermesini ve yoğun göçlerin etkisiyle büyük bir zafiyet içine düşmesini fırsat bilerek Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarında öngörülen ve aradan geçen zaman içinde çeşitli safhalar arz etmekle beraber sürüncemede kalan Ermeni meselesinin çözümü için baskıda bulunmaya başladı; 8 Şubat 1914 tarihli bir belge ile Doğu Anadolu'da yabancı müfettiş valiler idaresi altında Van ve Erzurum merkezli iki büyük özerk Ermeni eyaleti oluşturuldu. I. Dünya Savaşı'nın çıkışı Türk toprakları üzerinde bir Ermeni devleti kurulmasını hedefleyen bu planın uygulanmasına engel oldu, ancak bu gelişme savaş esnasındaki Rus / Er-

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişinin ardından Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin yıkılışı

meni-Türk mücadelesinin kanlı boyutunun göz ardı edilen en önemli sebeplerinden birini teşkil etti.

BİBLİYOGRAFYA :

Theodor Schiemann, *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I*, Berlin 1908, I, tür.yer.; S. Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi: Devlet-i Osmaniye-Rusya Siyaseti* (trc. Macar İskender – Ali Reşad, haz. Ali Ahmetbeyoğlu – İshak Keskin), İstanbul 2006; K. Staehlin, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart 1923-39, I-IV; W. O. Kijutschewskij, *Russische Geschichte von Peter dem Grossen bis Nikolaus I*, Zürich 1945, I-II; Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 476; III, 429-432; Esad Fuad Tugay, *Rusya Tarihi*, İstanbul 1948; Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Rusya Tarihi*, İstanbul, ts. (Kanaat Kitabevi); E. Hölzle, *Russland und Amerika*, München 1953; Valentin Gittermann, *Geschichte Russlands*, Frankfurt 1965, I-III; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, s. 58-59, 120 vd.; a.mlf., *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 1970; a.mlf., *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1987; Halûk F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, İstanbul 1968; I. Neander, *Grundzüge der Russische Geschichte*, Darmstadt 1970; *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Soviet Union* (ed. A. Brown), Cambridge 1981; *Handbuch der Geschichte Russlands* (ed. M. Hellmann), Stuttgart 1981-2002, I-IV; Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988; G. Stökl, *Russische Geschichte von den Anfängen bis zur Gegen-*

wart, Stuttgart 1990; E. Hösch, *Geschichte Russlands: Vom Kiever Reich bis zum Zerfall des Sowjetimperiums*, Stuttgart 1996; M. Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889: Der Islamische Diskurs unter Russischer Herrschaft*, Berlin 1998; *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl: 1491-1992*, Ankara 1999; Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2004; "Russland", *Der Grosse Brockhaus*, Leipzig 1933, XVI, 239-255.

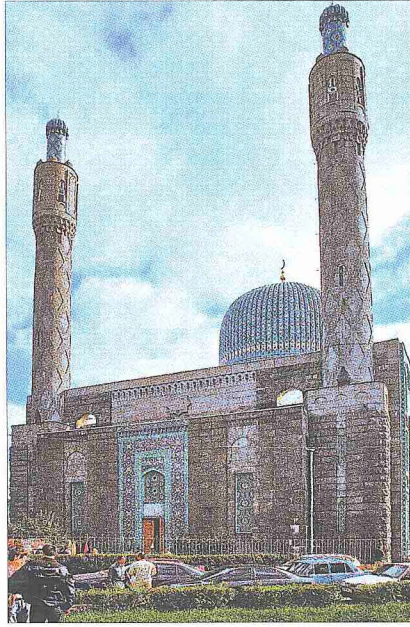
KEMAL BEYDİLLİ

IV. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Ruslar'la müslümanlar arasındaki ilk temas İdil Bulgarları'nın İslâmîyet'i kabul ettiği X. yüzyılda başladı. IV. İvan (Korkunç) 1552'de Kazan'ı ele geçirince Rus Devleti tarihinde ilk defa müslüman tebaaya sahip oldu. Daha sonra Astarhan (1556), Sibir (1598), Kâsım (1681), Kırım (1783) hanlıklarının ortadan kaldırılması, 1810'lu yıllarda Kafkasya'nın ve 1847-1881 yılları arasında Türkistan'ın işgali Rusya'daki müslümanların sayısını arttırdı. Bu işgaller neticesinde özellikle Kafkasya ve Kırım'dan Osmanlı topraklarına büyük göçler yaşandı, boş kalan İslâm topraklarına Ruslar ve Ukraynalılar yerleştirildi. 1555'te kitlesel Hristiyanlaştırma hareketi başlatıldı. Bu hareketin gittikçe sertleşmesiyle Tatarlar ertesi yıl ayaklandı. İsyan bastırıldı ve Hristiyan olmayı reddedenler Moskova surlarının dışına çıkarılırken binlercesi kendi isteğiyle Sibirya ve Türkistan'a gitti; geride bıraktıkları topraklar Ruslar'a dağıtıldı.

Bütün baskılara rağmen İdil-Ural bölgesinde Hristiyanlığı kabul eden müslüman sayısının bir türlü istenilen düzeye yükseltilmemesi üzerine 1654'te din değiştiren gayri Ruslar'a (inorodets) 15 ruble ödenmeye başlandı ve Hristiyan olan Tatar beylerine çeşitli imkânlar sağlanırken Hristiyan olmayanlara öldüklerinde kendilerine yalnız Hristiyan akrabalarının mirasçı sayılacağı gibi baskılar uygulandı. Baskılar neticesinde Tatar zenginlerinden bir kısmı Hristiyanlığı kabul ettiyse de bunlar müslümanlar tarafından dışlandı. 1720-1791 yıllarında çıkarılan çeşitli kanunlarla Hristiyanlığı kabul eden gayri Ruslar askerlik hizmetinden ve üç yıl vergiden muaf tutuldu; onların vergileri de müslüman kâlanlardan alındı.

1731-1764 yılları arasında "Yeni Din Değiştirenler Komisyonu" adlı bir kuruluşa bağlı misyoner ve askerler tarafından köyler dolaşarak müslüman mezarlıkları, camiler ve evler tahrip edilmeye, dinî kitaplar toplatılıp yakılmaya başlandı. 1742'de çıkarılan bir kanunla Kazan'daki 536 ca-

1913'te açıldığında Avrupa'nın en büyük camisi olan Saint Petersburg Camii (Attila Küntüz fotoğraf arşivi)

miden 418'i yıkıldı. Hristiyan olmamakta direnen köylerin ahalisi hapse atıldı, işkenceye maruz bırakıldı ve sürgüne gönderildi. Neticede İdil-Ural bölgesinde diğer din mensuplarından toplam 406.792 gayri Rus Çuvaş, Tatar, Mordov, Çeremiş, Umduurt Hristiyan olmak zorunda kaldı; bunlar arasında daha önce müslüman olanların sayısı sadece 3670'tir.

İdil-Ural bölgesinde yaşayan müslümanlar Pugaçev'in isyanı (1773-1775) sırasında onu bir kurtarıcı olarak gördüler ve kitleler halinde yanında yer aldılar. Bu durum onların rejime karşı sürekli bir tehlike oluşturacağını ortaya koyunca II. Katerina, dinî ve dünyevî haklardan mahrum bırakılan bu insanlara bazı hakların verilmesi gerektiğini anladı, 1789'da müslümanların yoğun olduğu Orenburg vilâyetinin Ufa şehrinde bugün de faaliyetine devam eden bir müftülük ve şer'î mahkeme kurulmasına müsaade etti. II. Katerina'nın başlattığı ılımlı politika sonraki çarlar tarafından sürdürüldü ve I. Aleksandr, Orenburg'da devlet parası ile bir cami yapılmasına, II. Nikolay da vatandaş statüsünde sayılmadıkları için askere alınmayan müslümanlardan gönüllü birliklerin oluşturulmasına izin verdi.

Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan Rus-Japon savaşı (1904-1905) ve ardından mey-

dana gelen 1905 I. Rus İhtilâli büyük değişikliklere yol açtı. Rusya müslümanlarının önde gelen temsilcileri 1905-1917 yılları arasında dinî, siyasî ve içtimai haklar elde etmek üzere toplantılar düzenleyip önemli kararlar aldılar (bk. MÜSLÜMAN KONGRESLERİ). Bu dönemde *Ülfet*, *Nur*, *Vakit*, *Şûrâ*, *Ahbâr*, *Beyânülhak*, *Yıldız*, *Kuyaş*, *Kazan Muhbiri*, *An*, *Turmuş*, *İdil* gibi çok sayıda yayın organı ve yeni usulde eğitim veren okullar açıldı; özellikle Kırım'da Gaspıralı İsmâil tarafından başlatılan usûl-i cedid mektepleri ülkenin her tarafına yayıldı. Müslümanların gelişmesinden rahatsızlık duyan hükümet 1911'de bazı okulları ve gazeteleri kapattı; pek çok aydını pantürkizm ve panislâmizm suçlamasıyla sürgüne ve hapse gönderdi.

1917 Ekim İhtilâli'nden sonra Lenin, "doğunun ezilen halklarına tam özgürlük verileceği" vaadiyle müslümanlara yönelik dostça bir politika başlattıysa da bu politika 1923'te Mîr Said Sultan Galiyev, Turar Rızıklov ve Feyzullah Hocayev gibi müslüman-komünist liderlerin Stalin'e karşı gelmesi yüzünden dramatik bir krizle sona erdi ve bu kriz birkaç yıl sonra binlerce müslüman aydının idama ve sürgüne gönderilmesine yol açtı. II. Dünya Savaşı'na kadar süren bu kıyımın ardından savaş sırasında Almanlar'a yardım ettikleri bahanesiyle Karaçay-Balkarlar, Ahıska Türkleri, İnguşlar, Çeçenler ve Kırım Tatarları gibi sayıları yüz binleri bulan Türk ve müslüman halkları topluca Sibirya ve Orta Asya'ya sürgüne gönderildi. Bunların bir kısmı ancak Stalin'in ölümünden sonra eski topraklarına geri dönebildi; bazıları ise bunun için hâlâ uğraş vermektedir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde izlenen din karşıtı politika sebebiyle İslâm'a ve diğer dinlere karşı acımasız bir mücadele yürütüldü. Müslümanların dış dünya ile ilgileri tamamen kesildi. Hac ziyaretleri yanında Şiir'in İran ve Irak'taki dinî merkezleri ziyaretleri ve yabancı müslümanların Orta Asya ve Kafkasya'ya girişi yasaklandı; hemen hemen hiçbir Sovyet müslümanına yurt dışına çıkma izni verilmedi. Camiler ve Kur'an kursları kapatıldı; okullarda ve okul dışında sistemli bir şekilde dinsizlik propagandası yapılarak müslümanlara dinleri unutturulmaya çalışıldı; vakıf malları devletleştirildi; şeriat mahkemeleri kaldırıldı ve müslüman din âlimlerinin bir kısmı asalak, sabotajcı, Türk, Alman veya Japon casusu gibi suçlamalarla idam edildi, bir kısmı tutuklandı yahut sürgüne gönderildi. Bu dönemde idam edilen, hapse atılan ve